

UDK: 34 (05)

ISSN: 1450 - 8176

УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

ГЛАСНИК ПРАВА

ГОДИНА XVI | БРОЈ 1 | 2025.

HERALD OF LAW

Year XVI | No. 1 | 2025.

Крагујевац, 2025.

ГЛАСНИК ПРАВА/HERALD OF LAW
часопис из области права и сродних друштвених наука

Издавач: Правни факултет, Универзитет у Крагујевцу
Јована Цвијића 1, 34 000 Крагујевац, Република Србија
e-mail: faculty@jura.kg.ac.rs

Главни и одговорни уредник: проф. др Нина Планојевић
Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
e-mail: nplanojevic@jura.kg.ac.rs; тел. +381 34 306 514

Уређивачки одбор:

Проф. др Снежана Соковић, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Проф. др Срђан Владетић, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Проф. др Славко Ђорђевић, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Проф. др Вељко Влашковић, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Проф. др Зоран Јовановић, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Доц. др Миливоје Лапчевић, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Доц. др Јован Вујичић, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу

Извршни уредник: проф. др Александра Павићевић

Секретари: доц. др Никола Милосављевић, асист. Војислав Бачанин

Контакт адреса уредништва: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Јована Цвијића 1, 34 000 Крагујевац, Република Србија
e-mail: glasnik@jura.kg.ac.rs; тел. +381 34 306 514; факс +381 34 306 540

Издавачки савет:

Академик др Зоран Рашовић, професор Универзитета Црне Горе,
Подгорица, Црна Гора

др Драган Гоцевски, професор Правног факултета "Јустинијан I",
Универзитета "Кирил и Методије", Скопље, Северна Македонија
dr Christa Jessel-Holst, Макс Планк институт за упоредно и међународно
приватно право у Хамбургу, СР Немачка

др Станко Бејатовић, професор у пензији Правног факултета
Универзитета у Крагујевцу

Звонко Марковић, председник Адвокатске коморе Крагујевца

Интернет адреса: <http://www.jura.kg.ac.rs/gp>

УДК чланака: Милан Марић

Штампа: Графичка радња „Кварк“, Краљево

Тираж: 50 примерака

За претплату и наручивање појединачних примерака контактирати Издавача.

Часопис излази у *штампаном облику* од 1992. (са прекидом у излажењу 1998.-2015.), а у *електронском облику* од 2010. Следбеник је часописа «Гласник Правног факултета у Крагујевцу», основаног 1979. Досадашњи главни и одговорни уредници су били: др Миленко Јовановић, др Живомир Ђорђевић, др Тодор Подгорац, др Ненад Ђорђевић, др Емилија Станковић, др Славко Ђорђевић.

Оцене изнете у радовима објављеним у часопису лични су ставови аутора и не представљају ставове Уредништва и Издавача.

© 1992 Гласник права (Glasnik prava/Herald of Law) / Правни факултет у Крагујевцу

ГЛАСНИК ПРАВА

Година XVI, бр. 1, 2025.

САДРЖАЈ

НАУЧНИ РАДОВИ

1. Јелена Станисављевић, УЛОГА МЕДИЦИНСКИХ ВЕШТАЧЕЊА
У ДОКАЗИВАЊУ КРИВИЧНОГ ДЕЛА УБИСТВО ДЕТЕТА
ПРИ ПОРОЂАЈУ 3
2. Тијана Ковачевић, ПРАВНИ ИЗАЗОВИ ЗАШТИТЕ ПОДАТАКА
О ЛИЧНОСТИ ПЛАТФОРМСКИХ РАДНИКА – БАЛАНСИРАЊЕ
ИЗМЕЂУ ИНОВАЦИЈА И ЗАШТИТЕ ПРИВАТНОСТИ 21
3. Јован Живановић, НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О СПОРАЗУМНОМ
ИЗБОРУ СУДА У НАСЛЕДНИМ ОДНОСИМА СА ЕЛЕМЕНТОМ
ИНОСТРАННОСТИ УНУТАР ЕУ 39
4. Емилија Костић Пантелић, РЕГУЛАТИВА ВАНРЕДНИХ
ЗАВЕШТАЈНИХ ФОРМИ У СРПСКОМ ПРАВУ СА ОСВРТОМ
НА УПОРЕДНОПРАВНА РЕШЕЊА 61
5. Ана Тимчић, МОГУЋНОСТ ИСПЛАТЕ ЗАРАДЕ
У КРИПТОВАЛУТАМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 81

СТРУЧНИ РАДОВИ

1. Зоран Ђоровић, ПАМЕТНИ УГОВОРИ И ПРИМЕНА
BLOCKCHAIN ТЕХНОЛОГИЈЕ 95

ПРИКАЗИ

1. Војислав Бачанин: Дејан Поповић, Зоран Мирковић,
ИСТОРИЈА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ: 1945.-1971.,
Београд, Правни факултет Универзитета у Београду,
Службени гласник, 2024. 113

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ 119

HERALD OF LAW

Year XVI, No. 1, 2025.

CONTENS

SCIENTIFIC PAPERS

1. Jelena Stanisavljević, THE ROLE OF MEDICAL EXPERTS
IN PROVING THE CRIMINAL OFFENSE OF KILLING
A CHILD DURING CHILDBIRTH 3
2. Tijana Kovačević, LEGAL CHALLENGES OF PERSONAL DATA
PROTECTION OF PLATFORM WORKERS – BALANCING
BETWEEN INNOVATION AND PRIVACY 21
3. Jovan Živanović, SOME REMARKS ON CHOICE OF COURT ISSUES
IN EU CROSS-BORDER SUCCESSION CASES 39
4. Emilija Kostić Pantelić, REGULATION OF EXTRAORDINARY
TESTAMENTARY FORMS IN SERBIAN LAW WITH REFERENCE
TO COMPARATIVE LEGAL SOLUTIONS 61
5. Ana Timčić, POSSIBILITY OF PAYING EARNINGS
IN CRYPTOCURRENCIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA 81

PROFESSIONAL PAPERS

1. Zoran Djorović, SMART CONTRACTS AND THE APPLICATION
OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY 95

BOOK REVIEWS

1. Vojislav Bačanin: Dejan Popović, Zoran Mirković,
ISTORIJA PRAVNOG FAKULTETA U BEOGRADU: 1945.-1971.,
Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,
Službeni glasnik, 2024. 113

MANUSCRIPT SUBMISSION 117

НАУЧНИ РАДОВИ

Јелена Станисављевић*

Оригинални научни чланак
УДК: 343.622:340.66
DOI: 10.46793/GP.1601.003S

УЛОГА МЕДИЦИНСКИХ ВЕШТАЧЕЊА У ДОКАЗИВАЊУ КРИВИЧНОГ ДЕЛА УБИСТВО ДЕТЕТА ПРИ ПОРОЂАЈУ

Рад примљен: 10. 09. 2024.
Рад исправљен: 04. 07. 2025.
Рад прихваћен за објављивање: 23. 09. 2025.

Убиство детета при порођају представља пример кривичног дела у чијем доказивању медицинска вештачења имају кључну улогу. Како би објаснио зашто су медицинска вештачења значајна за доказивање предметног кривичног дела, аутор укратко приказује елементе бића кривичног дела убиство детета при порођају, за чије је утврђивање углавном неопходно поседовање стручних знања из области медицине. У централном делу рада, аутор анализира доказна средства која органу поступка стоје на располагању приликом утврђивања чињеница медицинског карактера, а посебно се фокусира на медицинска вештачења, те приказује до којих се сазнања уз њихову употребу може доћи, поткрепљујући их примерима из актуелне судске праксе. У том смислу, аутор анализира две врсте медицинских вештачења: вештачење на основу телесног прегледа окривљене, које се спроводи ради утврђивања чињенице порођаја и вештачење лешиа, којим се утврђује новорођеност, живорођеност и узрок смрти пасивног субјекта. У последњем делу рада, аутор указује на спорне ставове заступљене у судској пракси и делу доктрине, према којима поремећај изазван порођајем представља законску претпоставку коју у поступку не треба утврђивати, те даје закључне ставове о овом питању и предметној теми.

Кључне речи: убиство детета при порођају, чедоморство, медицинска вештачења, телесни преглед окривљеног, обдукција, доказивање, поремећај изазван порођајем, анализа судске праксе.

* Истраживач - стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација при Правном факултету Универзитета у Крагујевцу, stanislavljevicjelena06@gmail.com.

I УКРАТКО О БИЋУ КРИВИЧНОГ ДЕЛА УБИСТВО ДЕТЕТА ПРИ ПОРОЂАЈУ

Убиство детета при порођају, такође познато и као чедоморство или детеубиство, представља привилеговани облик кривичног дела убиства и регулисано је чланом 116. Кривичног законика. Овом законском одредбом прописано је да ће се мајка која лиши живота своје дете за време порођаја или непосредно после порођаја, док код ње траје поремећај изазван порођајем казнити затвором од шест месеци до пет година.¹ Предметно кривично дело карактеришу обележја на основу којих се оно разликује од других кривичних дела,² а која се односе на извршиоца и пасивног субјекта кривичног дела, на време извршења кривичног дела и на поремећај изазван порођајем који у тренутку извршења дела мора да постоји код извршиоца. Оно што је специфично за већину обележја анализираних кривичног дела, јесте чињеница да је за њихово утврђивање углавном неопходно поседовање знања из области медицине. Како бисмо могли да уочимо у чему се огледа значај медицинских вештачења при доказивању кривичног дела убиство детета при порођају, најпре ћемо у најкраћим цртама приказати елементе бића овог кривичног дела, а потом ћемо у наставку рада објаснити на који начин медицинска вештачења доприносе њиховом утврђивању.

На првом месту, специфичност кривичног дела убиство детета при порођају огледа се у чињеници да његов извршилац може бити искључиво мајка детета, што произилази из законске формулације дела.³ Ову особеност можемо додатно прецизирати, јер извршилац може бити не свака мајка, већ само мајка породила, док саизвршилац, односно саучесник одговара за тешко убиство.⁴ Радња извршења састоји се у лишавању живота које може бити извршено на разне начине, па и нечињењем, с обзиром да мајка у овом случају има положај гаранта.⁵

Пасивни субјект кривичног дела убиство детета при порођају је тек рођено дете, тј. новорођенче. Иако на први поглед овакво одређивање пасивног субјекта не задаје веће проблеме, оно је заправо веома спорно. Најпре, разграничавање термина *плод*, *новорођенче* и *одојче* од изузетне је важности јер у зависности од педијатријске зрелости пасивног субјекта зависи правна

¹ Кривични законик (КЗ), *Службени гласник РС*, 85/2005-30, 88/2005-51 (исправка), 107/2005-171 (исправка), 72/2009-53, 111/2009-36, 121/2012-3, 104/2013-3, 108/2014-3, 94/2016-7, 35/2019-3, чл. 116.

² Најпре тешког убиства из чл. 114. ст. 9. и недозвољеног прекида трудноће из чл. 120. КЗ-а.

³ „**Мајка** која лиши живота своје дете за време порођаја или непосредно после порођаја, док код ње траје поремећај изазван порођајем, казниће се затвором од шест месеци до пет година“, чл. 116. КЗ-а.

⁴ З. Стојановић, *Кривично право, посебни део*, Нови Сад, 2022, 23.

⁵ З. Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, Београд, 2022, 469.

**Јелена Станисављевић, Улога медицинских вештачења у
доказивању кривичног дела убиство детета при порођају (стр. 3-19)**

квалификација кривичног дела. Релевантан тренутак разграничења *плода* од *новорођенчета* јесте почетак порођаја.⁶ Порођај почиње трудничким боловима, пуцањем водењака и ритмичким контракцијама материце којима се потискује дете до одвајања из тела мајке.⁷ Стога, можемо рећи да се дете сматра *плодом* до тренутка започињања порођаја, а да се од овог тренутка сматра *новорођенчетом*. Сходно овоме, у случају да је до усмрћења детета дошло док се оно још налазило у материци и док порођај још увек није започео, оно се сматра плодом и радиће се о кривичном делу недозвољен прекид трудноће.⁸ У случају да је дете лишено живота за време порођаја или непосредно након порођаја, оно представља новорођенче, те постоји кривично дело убиство детета при порођају. Напоследку, ако се убијено дете више није налазило у стадијуму новорођености, већ у фази одојчета⁹ или старијег детета, дело ће бити квалификовано као тешко убиство.

Кривично дело убиство детета при порођају мора бити извршено за време порођаја или непосредно после порођаја док траје поремећај изазван порођајем. По питању временског интервала, спорно је како треба тумачити термин *непосредно* после порођаја, односно колико дуго поремећај изазван порођајем може трајати након порођаја. Генерално је заступљен став да ово зависи од околности сваког појединог случаја, а пре свега у зависности од личних својстава мајке.¹⁰ Према ставовима медицинске науке, овај период може трајати од неколико сати, до неколико дана.¹¹ Предметно кривично дело може бити извршено само са умишљајем, директним или евентуалним, а уколико нема умишљаја, постојаће кривично дело нехатно лишење живота из члана 117. КЗ-а.

**II УЛОГА МЕДИЦИНСКИХ ВЕШТАЧЕЊА ПРИ УТВРЂИВАЊУ
ПОЈЕДИНИХ ЕЛЕМЕНАТА БИЋА КРИВИЧНОГ ДЕЛА
УБИСТВО ДЕТЕТА ПРИ ПОРОЂАЈУ**

Приликом доказивања кривичног дела убиство детета при порођају, основне чињенице које је неопходно утврдити тичу се тога да ли се окривљена

⁶ I. Vuković, *Rođeni čovek kao objekt krivičnopravne zaštite – razgraničenje sa plodom*, Crimen br. XV 1, 2024, 58.

⁷ T. Krmpotić, *Mehanizam normalnog porođaja*, Zagreb, Medicinski fakultet, 2020, 15.

⁸ Битно је напоменути да се као извршилац овог кривичног дела може јавити свако лице, осим бремените жене над којом се врши прекид трудноће, због чињенице да самопобачај у домаћем законодавству није инкриминисан.

⁹ Период одојчета је продужетак периода новорођенчета и траје до краја прве године живота. Континуирана медицинска едукација, *Нега и заштита здравог новорођенчета*, <https://www.medicinskaedukacija-timkme.com/wp-content/uploads/2015/10/Edukativni-materijal.pdf>, датум посете: 08. 09. 2024.

¹⁰ З. Стојановић, *Кривично право, посебни део*, Нови Сад, 2022, 24.

¹¹ З. Стојановић, Н. Делић, *Кривично право, посебни део*, Београд, 2019, 20.

заиста недавно породила, да ли је пасивни субјект кривичног дела новорођенче, да ли је оно било живо по рођењу и ако јесте, шта је узрок његове смрти.¹² Поред тога, доказивање предметног кривичног дела захтева и утврђивање тачног тренутка извршења кривичног дела, као и чињенице да је код окривљене у тренутку убиства детета постојао поремећај изазван порођајем. Утврђивање и оцена наведених чињеница, које чине обележја предметног кривичног дела, изискује стручна знања из области медицине, које орган поступка по правилу нема. Како медицинска вештачења представљају једну од најзначајнијих доказних радњи у поступцима у којима се као правно релевантна јављају питања из области медицине,¹³ она имају кључну улогу приликом доказивања постојања кривичног дела убиство детета при порођају.

Ради прегледности рада, медицинска вештачења која су од значаја за доказивање анализираног кривичног дела разврстаћемо и приказати у две групе: медицинско вештачење на основу телесног прегледа окривљене, којим се утврђује да је код ње заиста дошло до порођаја и судскомедицинско вештачење леша, којим се утврђује новорођеност и живорођеност пасивног субјекта, као и време и начин наступања смрти. Иако сматрамо да је приликом доказивања овог кривичног дела неопходно спровести и психијатријско вештачење којим би се утврдило да ли је код окривљене у тренутку извршења кривичног дела постојао поремећај изазван порођајем, владајући ставови у судској пракси су другачији. Због тога ћемо један део рада посветити анализи овог спорног питања, а том приликом указаћемо и на значај психијатријског вештачења у доказивању кривичног дела убиство детета при порођају.

А. Вештачење на основу телесног прегледа окривљене: утврђивање чињенице порођаја

Тренутак порођаја представља битну чињеницу коју је у поступку неопходно утврдити из више разлога. Најпре, како смо претходно указали, извршилац кривичног дела убиство детета при порођају може бити само мајка породила. Сходно томе, неопходно је утврдити да је окривљена мајка пасивног субјекта, као и да се недавно¹⁴ породила, како би се достигао потребан степен

¹² О. Јелачић, *Основе судске медицине*, Београд, 1977, 125.

¹³ Ј. Станисављевић, *Услуге судскомедицинског вештачења у кривичном поступку*, у: Зборник радова „XXI век – век услуга и Услужног права“ (ур. Д. Вујисић), књ. 14, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке Крагујевац, 2023, 439.

¹⁴ Појам *недавно* треба условно схватити, у зависности од фазе у којој се (пред)кривични поступак налази. Уколико се доказне радње у циљу утврђивања порођаја спровode у предистрази или прецизније, у краћем временском периоду након што је дете лишено живота (што се утврђује према стању леша), потребно је утврдити знаке недавног порођаја. Уколико се ове радње спровode у току судске фазе поступка, не постоји могућност за утврђивањем знакова недавног порођаја, већ чињенице да је окривљена рађала, због временског периода који је протекао од тренутка порођаја.

**Јелена Станисављевић, Улога медицинских вештачења у
доказивању кривичног дела убиство детета при порођају (стр. 3-19)**

сумње (у зависности од фазе поступка) који указује да је окривљена извршила кривичног дела. Утврђивање чињенице порођаја неопходно је и с обзиром да ово дело може бити извршено само за време порођаја или непосредно после порођаја док код окривљене постоји поремећај изазван порођајем.

На овом месту, треба указати на околност да се кривично дело убиство детета при порођају најчешће извршава у кући окривљене и то на сам дан порођаја.¹⁵ Ово потврђује и стање у актуелној судској пракси јер су се окривљене, према чињеничном стању у свим анализираним пресудама, порађале саме, у својим кућама, претходно кријући трудноћу од чланова домаћинства и дете лишавале живота за време порођаја. Само у једном случају, окривљена се јавила лекару у току трудноће и то са жељом да је прекине,¹⁶ док се у свим осталим случајевима окривљене нису јављале лекару ради одржавања трудноће. Како је до порођаја увек долазило у кућним условима, чињеница трудноће, а и порођаја, није била евидентирана у медицинској документацији. Из овог разлога, када је у питању кривично дело убиство детета при порођају, није увек једноставно доказати да је до порођаја уопште и дошло.

Ипак, утврђивање ове чињенице не мора нужно представљати проблем јер окривљена углавном, иако не признаје да је извршила ово кривично дело, признаје да јесте родила дете. У прилог томе говори чињеница да је у готово свим анализираним пресудама у току поступка мајчинство окривљене над дететом које је лишено живота било неспорна чињеница.¹⁷ Међутим, постоје случајеви када пре самог покретања поступка мајка негира да је прошла кроз порођај. У једној од анализираних пресуда окривљена је чак и у колима хитне помоћи на путу ка здравственој установи тврдила да је обилно крварење које има узроковано менструацијом, а не порођајем,¹⁸ те негирала да је до порођаја дошло. У таквим околностима, уколико би окривљена остала при тврдњи да се није породила, утврђивање ове чињенице могло би да буде отежано.

Уколико не постоји признање окривљене или сведочење других лица, као ни медицинска документација из које се може утврдити да је до порођаја дошло, могући начин доказивања ове чињенице јесте гинеколошки преглед без кога је тешко са сигурношћу утврдити да се жена у претходном скоријем

¹⁵ A. Naviaux, P. Janne, M. Gourdin, *Psychiatric Considerations on Infanticide: Throwing The Baby Out With The Bathwater*, Psychiatria Danubina, Vol. 32, Suppl. 1, 2020, 24; M. Craig, *Perinatal risk factors for neonaticide and infant homicide: can we identify those at risk?*, Journal of the Royal Society of Medicine, 97 (2), 2004, 57.

¹⁶ Што у наведеном случају није било могуће, из разлога што се окривљена налазила у седмом месецу трудноће. Пресуда Основног суда у Сомбору бр. К 1786/10 од 17. 01. 2013. године, необјављено.

¹⁷ Само је у једном случају било спроведено ДНК вештачење леша новорођенчета, које је тиме доведено у везу са окривљеном као мајком и то у Пресуди Основног суда у Великом Градишту К. 90/2014 од 21. 05. 2015. године, необјављено.

¹⁸ Пресуда Основног суда у Сурдулици, К. бр. 1270/13 од 29. 01. 2014. године, необјављено.

периоду породила. Сигурни знаци скорашњег порођаја могу се уочити само телесним прегледом жене, који може открити тамну пребојеност брадавица, повећану материцу,¹⁹ растегнутост вагине и проширеност грлића материце.²⁰ У анализираној судској пракси, чињеница да је окривљена недавно прошла кроз процес порођаја утврђивана је на основу извештаја о прегледу лекара специјалисте гинекологије, којом приликом су код окривљених уочене следеће околности: окрвављеност у доњим партијама тела,²¹ расцеп међице, расцеп вагине, материца позиционирана у висини пупка, делови постељице и плодових овојака у материци,²² као и делови постељице и пупчаника који виरे из вагине.²³ Све ово несумњиво је представљало доказ недавног порођаја на страни окривљене.

Међутим, претходно смо указали на значајан проблем у овом домену, а то је да у већини случајева у којима је дошло до убиства детета при порођају, мајка током трудноће није ишла на лекарске прегледе. До сазнања о учињеном делу дошло је због тога што се извршитељка јавила здравственој установи за помоћ због компликација насталих након порођаја, тек када су оне у значајнијој мери угрозиле њен живот. Такве ситуације створиле су могућност да чињеница о порођају буде званично евидентирана у документацији здравствене установе, те да се она у поступку може утврдити увидом у извештај лекара специјалисте гинекологије који је спровео преглед породиље, као и на основу његовог сведочења.

Међутим, с обзиром да се у већини анализираних пресуда окривљене нису јављале лекару за време трајања трудноће, може се десити да трудноћа и порођај никада не буду званично евидентирани и да елемент бића кривичног дела у виду порођаја не може да се докаже увидом у здравствену документацију. Иако у пракси у претходних десет година то није био случај, јер су извршени прегледи заправо и били начин сазнања за кривично дело,²⁴ потенцијално се може десити ситуација да мајка породиља не пристаје на преглед којим би се могло утврдити да се у претходном периоду породила. Ово може представљати значајан проблем поготово узевши у обзир природу

¹⁹ Ово се може уочити као знак скорашњег порођаја само до две недеље након порођаја. Након тог периода, материца се враћа на нормалну величину. О. Јелачић, *op. cit.*, 124.

²⁰ О. Јелачић, *op. cit.*, 125.

²¹ Пресуда Основног суда у Сурдулици К. бр. 1270/13 од 29. 01. 2014. године, необјављено; Пресуда Основног суда у Сомбору бр. К. 1786/10 од 17. 01. 2013. године, необјављено.

²² Пресуда Основног суда у Сурдулици К. бр. 1270/13 од 29. 01. 2014. године, необјављено; Пресуда Основног суда у Великом Градишту. К. 90/2014 од 21. 05. 2015. године, необјављено.

²³ Пресуда Основног суда у Врању, К. бр. 9/14 од 02. 09. 2015. године, необјављено.

²⁴ Самопорођај у ситуацији када је трудноћа претходно била скривана, као и чињеница да је непознато где се новорођено дете налази, увек представља индицију да је дошло до чедоморства.

**Јелена Станисављевић, Улога медицинских вештачења у
доказивању кривичног дела убиство детета при порођају (стр. 3-19)**

потребног прегледа. Наиме, није довољно само утврдити да је окривљена мајка детета, што може бити утврђено узимањем узорака за форензичко-генетичку анализу,²⁵ већ је за доказивање кривичног дела убиство детета при порођају неопходно доказати чињеницу да је дете лишено живота за време порођаја или непосредно после порођаја. Сигурне знаке порођаја могуће је уочити само гинеколошким прегледом. Стога се поставља питање, да ли је у оваквој ситуацији преглед могуће извршити без сагласности окривљене и кроз коју доказну радњу је то могуће спровести?

**1. Утврђивање чињенице порођаја у ситуацији када окривљена не
пристаје на телесни преглед**

Када окривљена у поступку поводом кривичног дела убиство детета при порођају негира да се породила, а у случају да се ова чињеница не може утврдити увидом у медицинску документацију или сведочењем других лица, неопходно је приступити њеном непосредном утврђивању прегледом окривљене. У овом случају окривљена представља тзв. пасивно доказно средство, те у овом смислу нема право на несамоинкриминисање, јер би у противном нека кривична дела било веома тешко или чак немогуће доказати.²⁶ Поред тога, аутори наглашавају да би у сваком случају када је осумњичени познат, неизоставно требало извршити и судскомедицински преглед његовог тела.²⁷

У складу са наведеним, у случају да окривљена негира порођај, над њом је неопходно извршити телесни преглед, како би се уочили знаци и утврдила чињеница порођаја. Овде треба указати на околност да међу стручњацима постоји несугласица око тога да ли телесни преглед окривљеног представља увиђај над лицем или облик вештачења. Аутори објашњавају да у случају ако се телесни преглед лица врши да би се утврдиле чињенице у поступку, ради се о увиђају, док телесни преглед лица за који је потребно стручно знање којим не располаже орган поступка представља вештачење.²⁸ Имајући у виду особености знакова порођаја на које смо указали, као и природу самог гинеколошког прегледа, телесни преглед окривљене у овом случају биће спроведен на основу одредаба о вештачењу које ће извршити вештак медицинске струке и то специјалиста гинекологије и акушерства или специјалиста судске медицине, у зависности од околности конкретног случаја.

²⁵ Узорци за форензичко – генетичку анализу су трагови биолошког порекла који служе за утврђивање ДНК отиска. Ј. Станисављевић, *Улога и значај ДНК доказа у кривичном поступку*, Мастер рад, Крагујевац, 2021, 45.

²⁶ Види: М. Škulić у: *Dokazna radnja – veštačenje u sudskim postupcima*, Iustitia - Časopis Udruženja sudijских и туžилачких помоћника Србије (интервју), бр. 2, 2018, 6.

²⁷ Б. Симоновић, *Криминалистика*, Крагујевац, 2004, 580.

²⁸ Г. Илић *et al.*, *Коментар Законика о кривичном поступку*, Београд, 2022, 460; С. Бејатовић, М. Шкулић, Г. Илић (ур.), *Приручник за примену Законика о кривичном поступку*, Београд, 2013, 108.

Поред наведене, за утврђивање чињенице порођаја у обзир долази примена још једне доказне радње, а то је узимање узорка биолошког порекла. Наиме, чл. 141. ст. 1. ЗКП-а прописано је да се узимању узорка биолошког порекла и предузимању других медицинских радњи које су по правилу медицинске науке неопходне ради анализе и утврђивања чињеница у поступку, може приступити и без пристанка окривљеног, изузев ако би због тога наступила каква штета по његово здравље.²⁹ С обзиром да законодавац предвиђа могућност предузимања *других медицинских радњи* које су неопходне ради утврђивања чињеница у поступку, ова доказна радња може се предузети у сврху утврђивања скоријег порођаја окривљене, где би се *друга медицинска радња* у оваквим околностима односила на гинеколошки преглед. Притом, ову доказну радњу спроводи здравствени радник по наредби јавног тужиоца или суда,³⁰ што је такође од значаја због природе потребног прегледа.

**Б. Вештачење леша: утврђивање новорођености, живорођености
и узрока смрти пасивног субјекта; утврђивање
времена извршења кривичног дела**

1. Утврђивање новорођености

У делу рада који се односио на елементе бића кривичног дела убиство детета при порођају, указали смо на чињеницу да пасивни субјект овог кривичног дела може бити само новорођенче. Док тренутак од кога се дете може сматрати новорођенчетом махом није споран,³¹ оно што изазива недоумице јесте до ког тренутка постоји новорођеност, односно када дете престаје да буде новорођенче? Одговор на ово питање проналазимо у медицинској науци, те је стога одређивање судскомедицинског вештачења кључно и неопходно ради утврђивања чињенице да ли пасивни субјект предметног кривичног дела испуњава услов у виду новорођености. Као што смо претходно објаснили, правилно утврђивање старости пасивног субјекта је од изузетног значаја, јер у случају да је до лишавања живота детета дошло док се оно налазило у стадијуму плода, радило би се о кривичном делу недозвољен прекид трудноће, а ако је пак било у фази одојчета или старијег детета, дело би било квалификовано као тешко убиство. Крајњи закључак да ли дете које је лишено живота представља новорођенче донеће лекар судске медицине након

²⁹ Законик о кривичном поступку (ЗКП), *Службени гласник РС*, бр. 72/2011-3, 101/2011-272, 121/2012-7, 32/2013-12, 45/2013-35, 55/2014-41, 35/2019-6, 27/2021-8 (УС), 62/2021-95 (УС), чл. 141. ст. 1.

³⁰ Чл. 141. ст. 4 ЗКП-а

³¹ Дете се сматра новорођенчетом од тренутка започињања порођаја, што подразумева наступање трудничких болова, пуцање водењака и ритмичке контракције материце којима се потискује дете. Видети поднаслов I: Укратко о бићу кривичног дела убиство детета при порођају.

**Јелена Станисављевић, Улога медицинских вештачења у
доказивању кривичног дела убиство детета при порођају (стр. 3-19)**

спроведене обдукције и утврђивања спољашњих и унутрашњих знакова новорођености.

Најчешћи критеријуми приликом одређивања новорођености јесу чињенице да омеђавање пупчаника није завршено, да црева још садрже меконијум и да новорођенче још није подојено.³² С обзиром на наведене показатеље и временски период који је за њих релевантан, просечно доба трајања новорођености може се одредити између два и четири дана.³³ Дакле, за потребе одређивања новорођенчета у светлу кривичног дела убиство детета при порођају, новорођенчетом се сматра дете од почетка порођаја, па у просеку од два до четири дана након порођаја, а најдуже седам дана.³⁴

Додатне карактеристике које указују на новорођеност јесте просечна дужина детета од око 50 cm, присутност сирастог маза на кожи, постојање порођајног надува и пупчана врпца која је припојена за постељицу и плод.³⁵ Према стању пупчане врпце могуће је и прецизније одредити стадијум новорођености. Наиме, рођењем се у пупчаној врпци налази око 100 cm³ крви,³⁶ те крвава и неподвезана пупчана врпца указује да је новорођенче старо највише пар сати. Сасушена пупчана врпца указује на старост до пет дана, док потпуно отпала пупчана врпца означава да је период новорођености прошао.³⁷ У појединим случајевима из анализираних судске праксе, новорођеност пасивног субјекта утврђивана је увидом у извештај опште болнице у којој је спроведена обдукција леша детета, те је закључено да присуство пупчаника дефинитивно указује на новорођенче.³⁸ Такође, у једном од два случаја када је ово дело остало у покушају, новорођенче је на кожи имало сирасти намаз и трагове старе крви, са присутним пупчаником, те је процењено да је у првим сатима живота.³⁹

2. Утврђивање живорођености

Да би постојало кривично дело убиство детета при порођају, на страни пасивног субјекта неопходно је да буде испуњен још један услов, а то је да дете буде живо рођено. Уколико услов живорођености није испуњен, не може се говорити о кривичном делу убиство детета при порођају. Ако смрт наступи

³² А. Рамљак, *Medicinska kriminalistika*, Приштина, 2007, 283.

³³ М. Опријан, Д. Јокановић, *Опште и посебне карактеристике и врсте чедоморства*, Анали Правног факултета у Београду, бр. 3, 1954, 312.

³⁴ Ј. Комазин, Ј. Тркović, Л. Вragolov, *Чедоморство*, Кримнологија и социјална интеграција, 14 (1), 2006, 94.

³⁵ О. Јелачић, *op. cit.*, 126.

³⁶ Континуирана медицинска едукација, *Ibid.*

³⁷ М. Тасић, *Чедоморство*, у: Судска медицина (ур. М. Тасић), Нови Сад, 2006, 492.

³⁸ Пресуда Основног суда у Великом Градишту. К. 90/2014 од 21. 05. 2015. године, необјављено.

³⁹ Пресуда Другог основног суда у Београду, број и датум пресуде анонимизирани од стране суда, необјављено.

интраутерино, пре или током порођаја, говори се о мртворођенчету, што искључује чедоморство. У том случају, евентуално може бити речи о недозвољеном прекиду трудноће, ако се утврди да до побачаја није дошло спонтано, већ је он намерно изазван.⁴⁰ Да је новорођенче рођено живо утврђује се на основу вештачења вештака специјалисте судске медицине који обавља обдукцију. Знаци живорођености огледају се у количини ваздуха пронађеног у плућима, желуцу и почетним вијугама танког црева, што указује да је новорођенче барем неколико минута дисало, односно било живо, на који начин је живорођеност и била утврђена у случајевима из анализираних пресуда.⁴¹

3. Утврђивање узрока и механизма настанка смрти пасивног субјекта

Уколико је судскомедицинским вештачењем леша установљено да се ради о новорођенчету које је било живо при рођењу, наредни корак приликом доказивања постојања овог кривичног дела јесте утврђивање узрока смрти пасивног субјекта, као и механизма настанка тог узрока. Због значаја утврђивања узрока смрти приликом доказивања постојања кривичног дела, у ЗКП-у се прецизира каква треба да буде садржина мишљења које вештак треба да дâ на основу извршене обдукције.⁴² Тако је чланом 130. ставовима 4. и 5. ЗКП-а прописано да ће у мишљењу вештак нарочито навести порекло и непосредни узрок смрти, као и шта је тај узрок изазвало.⁴³ Ако је на лешу нађена каква повреда, утврдиће се да ли је ту повреду нанео неко други, чиме је нанета, на који начин, колико времена пре него што је смрт наступила и да ли је она проузроковала смрт, а ако је на лешу нађено више повреда, утврдиће се да ли је свака повреда нанета истим средством и која је повреда проузроковала смрт, да ли је више смртоносних повреда, какав је редослед њиховог настанка и да ли су само неке од њих проузроковале смрт или је смрт последица њиховог скупног деловања.⁴⁴ Законодавац посебну пажњу посвећује случајевима смрти новорођенчета, те прописује обавезу да се при прегледу и обдукцији новорођенчета обавезно утврди и његова старост, способност за ванматерични живот, узрок смрти и да ли је рођено живо или мртво.⁴⁵

⁴⁰ Уз ограничење да у случају постојања кривичног дела недозвољен прекид трудноће мајка детета не може бити извршилац.

⁴¹ Пресуда Основног суда у Пожаревцу, 81 К 53/17 од 16. 05. 2017. године, необјављено; Пресуда Основног суда у Сомбору бр. К. 1786/10 од 17. 01. 2013. године, необјављено; Пресуда Основног суда у Великом Градишту К. 90/2014 од 21. 05. 2015. године, необјављено.

⁴² М. Pavlovic, *Posebni slučajeви veštačenja*, IUSTITIA - Časopis Udruženja sudijskih i tužilačkih pomoćnika Srbije, br. 2, 2018, 22.

⁴³ Чл. 130. ст. 4 ЗКП-а

⁴⁴ Чл. 130. ст. 5 ЗКП-а

⁴⁵ Чл. 130. ст. 7 ЗКП-а

**Јелена Станисављевић, Улога медицинских вештачења у
доказивању кривичног дела убиство детета при порођају (стр. 3-19)**

Према подацима из домаће судске праксе, као најчешћа радња извршења овог кривичног дела јавља се удушење, које настаје услед механичког угушења изазваног стезањем шаком или шакама у пределу врата,⁴⁶ запушења усана и носа⁴⁷ или удисања и продора течности у ситне завршне делове органа за дисање.⁴⁸ Поред тога, у једном од случајева из судске праксе, радња извршења овог кривичног дела састојала се у ударцима стопалом ноге у пределу главе.⁴⁹ Поред радњи чињења, код кривичног дела убиство детета при порођају, као радња извршења кривичног дела могућа је и радња нечињења. Као примери радње извршења нечињењем, у судској пракси јављају се остављање детета без нужне помоћи у ситуацији када му је пупчаник остао двоструко обмотан око врата, као и неуклањање овојница које су делимично прекривале лице детета.⁵⁰

4. Утврђивање времена извршења кривичног дела

Поред тога што се вештачењем леша новорођенчета утврђује његова старост у тренутку смрти, а тиме и тачан тренутак порођаја, судскомедицинским вештачењем леша може се доћи до утврђивања још једне значајне чињенице, а то је тренутак када је дете лишено живота. Према стању леша и знацима смрти који се на њему уочавају, могуће је утврдити тачно време смрти. Тако, мртвачка хладноћа екстремитета наступа након једног часа од тренутка смрти, док до потпуног охлађења леша долази након 30 до 40 сати.⁵¹ Мртвачке пеге се стварају 1-2 сата након смрти, а мртвачка укоченост настаје после 3-6 сати, а ишчезава отприлике после 24 сата.⁵² У случајевима када је од наступања смрти до тренутка проналаска леша прошло више од 48 сати, време смрти се примарно одређује на основу трулежних промена леша.⁵³

Дакле, уз помоћ судскомедицинског вештачења леша новорођенчета може се утврдити двоструки временски интервал који је од значаја приликом доказивања убиства детета при порођају: утврђивање чињенице када је тачно

⁴⁶ Пресуда Основног суда у Ваљеву, К. бр. 252/19 од 03. 09. 2019. године, необјављено; Пресуда Основног суда у Чачку К. бр. 196/15 од 03. 09. 2015. године, необјављено; Пресуда Основног суда у Старој Пазови, бр. СПК 30/16 од 24. 06. 2016. године, необјављено.

⁴⁷ Пресуда Основног суда у Великом Градишту. К. 90/2014 од 21. 05. 2015. године, необјављено; Пресуда Основног суда у Вршцу Бр. 3. К. 964/10 од 30. 09. 2010. необјављено.

⁴⁸ Пресуда Основног суда у Сомбору, бр. К. 1786/10 од 17. 01. 2013. године, необјављено.

⁴⁹ Пресуда Основног суда у Пожаревцу, 81 К. 53/17 од 16. 05. 2017. године, необјављено.

⁵⁰ Пресуда Основног суда у Сурдулици К. бр.1270/13 од 29. 01. 2014. године, необјављено.

⁵¹ D. Marinković, A. Stevanović, *Utvrđivanje vremena nastupanja smrti, Kriminalističko-forenzički aspekti*, Žurnal za kriminalistiku i pravo, 16 (2), 2011, 179.

⁵² О. Јелачић, *op. cit.*, 21.

⁵³ D. Marinković, A. Stevanović, *op. cit.*, 181.

дошло до порођаја и утврђивање чињенице када је наступила смрт детета. Ово је од изузетне важности с обзиром да предметно кривично дело може бити извршено само за време порођаја или непосредно после порођаја док код мајке постоји поремећај изазван порођајем, због чега је неопходно утврдити када је дошло до порођаја, а када до лишења живота детета. Време извршења овог кривичног дела уско је повезано са последњим обележјем које заправо и представља основ привилеговања ове врсте убиства, а то је да је до убиства детета дошло услед поремећаја који је проузрокован порођајем.

III ПОРЕМЕЋАЈ ИЗАЗВАН ПОРОЂАЈЕМ: ПОСТОЈИ ЛИ ПОТРЕБА ЗА ПСИХИЈАТРИЈСКИМ ВЕШТАЧЕЊЕМ ИЛИ СЕ ОВАЈ ПОРЕМЕЋАЈ ПРЕТПОСТАВЉА?

Поремећај изазван порођајем, као обележје кривичног дела убиство детета при порођају, представља разлог и основ прописивања овог облика убиства као привилегованог. Убиство детета при порођају од стране мајке посебно је инкриминисано и забрањено блажом казном због специфичног стања мајке као извршиоца у том моменту.⁵⁴ С обзиром да ће од (не)остварености овог елемента зависити квалификовање кривичног дела као привилегованог, од изузетног је значаја исправно утврдити испуњеност услова постојања поремећаја изазваног порођајем код мајке у тренутку извршења кривичног дела.⁵⁵ Међутим, то није једноставан задатак. Штавише, по овом питању ставови су толико противуречни, да не постоји сагласност чак ни по питању тога да ли овај поремећај уопште треба утврђивати. Наиме, према појединим ауторима, у случају убиства детета за време порођаја постоји неопорива законска претпоставка да је код мајке постојао поремећај изазван порођајем. Према њиховом гледишту, поремећај изазван порођајем постоји увек када је дело извршено за време порођаја, а утврђује се само ако је радња извршења предузета после порођаја.⁵⁶

Аутори који заступају супротни став своје аргументе заснивају на медицинском аспекту порођаја, полазећи од тога да није оправдано сматрати да се оваква врста поремећаја јавља код сваке породиље, те истичу да порођај сам по себи не представља болесно стање, већ предвидив физиолошки процес који

⁵⁴ V. Pesic, *Homicides in Yugoslavia*, Yugoslavian Journal of Criminology and Criminal Law, 9 (4), 1971, 556.

⁵⁵ Постојање поремећаја који настаје код мајке за време порођаја, односно после порођаја, услед кога она своје дете лишава живота представља нужан услов за постојање кривичног дела из члана 116. Кривичног законика (Пресуда Апелационог суда у Крагујевцу Кж. 1. бр. 5518/13 од 3. априла 2014. године). В. Турањанин, *Кривична дела против живота и тела у судској пракси*, Београд, 2023, 271.

⁵⁶ Љ. Лазаревић, *Коментар Кривичног законика Републике Србије*, Београд, 2006, 364; D. Kolarić, *Krivična dela ubistva, de lege lata i de lege ferenda*, Nauka, bezbednost, policija, 20 (2), 2015, 161.

Јелена Станисављевић, Улога медицинских вештачења у
доказивању кривичног дела убиство детета при порођају (стр. 3-19)

редовно не изазива никакве поремећаје. Услед тога, заступници оваквог схватања сматрају да се поремећај изазван порођајем мора утврђивати у сваком конкретном случају.⁵⁷

Мада поједини аутори сматрају да начин законског регулисања који гласи „док код ње траје поремећај *изазван* порођајем" упућује на становиште да је намера законодавца била да се постојање поремећаја претпоставља за време трајања порођаја,⁵⁸ сматрамо да не би било оправдано водити се оваквим закључком. Наиме, у складу са ставовима медицинске струке, не би било исправно претпостављати да се код сваке породиље у току порођаја јавља оваква врста поремећаја.⁵⁹ Посматрајући из угла медицинске науке, за поремећај на коме се базира кривично дело убиства детета при порођају не постоји медицинско образложење, те се на њему не би могла базирати привилегија у кривичном поступку.⁶⁰ Поремећај узрокован порођајем најчешће настаје услед саме тежине порођаја, психичке и физичке исцрпљености породиље, губитка крви, малаксалости и слично,⁶¹ а не можемо се сложити да свака породиља при порођају доживи овакве потешкоће. Постоји знатан број жена чији порођај протекне без већих и значајнијих психофизичких напора, те не би било оправдано претпостављати да у тренутку порођаја и код њих постоји наведени поремећај. Штавише, медицински стручњаци истичу да и код тешких, болних и дуготрајних порођаја, психичка и физичка исцрпљеност може довести до пролазне равнодушности према детету, али свакако не и до његовог убиства.⁶²

Аргумент који говори у прилог становишту да поремећај изазван порођајем треба утврђивати у сваком случају тиче се и ситуације у којој трудница у току трудноће планира убиство свог детета по порођају. Ако бисмо

⁵⁷ D. Kolarić, *Criminal offence of killing new born child while giving birth to the child*, Journal of Criminology and Criminal Law, 48 (3), 2010, 281.

⁵⁸ Вид. Lj. Lazarević, *Krivično pravo – posebni deo*, Beograd, 1995, 218. Нав. према: D. Kolarić, *Criminal offence of killing new born child while giving birth to the child*, Journal of Criminology and Criminal Law, 48 (3), 2010.

⁵⁹ V. Grozdanić, U. Karlavaris Bremer, *Poremećaj kao element bića kaznenog djela čedomorstva*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 17 (9), 1996, 294.

⁶⁰ Д. Коларић, *Кривично дело убиства детета при порођају у Кривичном законнику Србије*, Безбедност, бр. 3, 2008, 108. У вези са овим, у литератури наилазимо на податак да је приликом изгласавања Кривичног законика из 1951. године др Луначек истакао да је под својом контролом имао око 50.000 порођаја и да никада није регистровао такав поремећај изазван порођајем који би имао за последицу убиство детета. Ж. Алексић, *Нека питања у вези са чл. 138. КЗ*, Правни живот, бр. 3–4, 1959, 8. Нав. према: Д. Коларић, *Кривично дело убиства детета при порођају у Кривичном законнику Србије*, Безбедност, бр. 3, 2008, 108.

⁶¹ D. Kolaric, *Criminal offence of killing new born child while giving birth to the child*, op. cit., 297.

⁶² V. Grozdanić, U. Karlavaris Bremer, op. cit., 296.

прихватили став да се поремећај изазван порођајем претпоставља код сваке породиље, дошли бисмо у ситуацију да ће за привилеговани облик убиства бити кажњена и она породиља која је у току целе трудноће планирала да по порођају лиши живота своје дете, па је то и учинила. Ипак, чини се да се судска пракса приклања овој опцији, те код кривичног дела убиство детета при порођају држи за „довољно“ да је дете лишено живота за време порођаја, иако околности случаја, као што су претходни покушаји абортуса, скривена трудноћа порођај на скровитом месту, сакривање или уништавање леша и друго, недвосмислено говоре да је дело унапред планирано.⁶³

У анализираним пресудама из актуелне судске праксе, окривљене су у највећем броју случајева криле трудноћу од свих, па и од чланова своје породице, а такође су се порађале саме у скровитим деловима домаћинства, што поред тога што представља индицију на почињење чедоморства,⁶⁴ може указивати и да је оно било планирано. Ипак, у судској пракси је уочљива тенденција претпостављања поремећаја изазваног порођајем, те га суд често није утврђивао.⁶⁵ У пар случајева, дошло је до одређивања психијатријског вештачења урачунљивости окривљене, па су се вештаци у оквиру налаза и мишљења о урачунљивости донекле дотицали и чињенице поремећаја проузрокованог порођајем. Оно што оваква решења чини додатно погрешним јесте чињеница да се поремећај изазван порођајем не процењује са аспекта одредаба о неурачунљивости.⁶⁶

С обзиром на указане ставове стручњака медицинске струке који нису сагласни да поремећај узрокован порођајем може довести до убиства детета при порођају, сматрамо да ово никако не сме представљати чињеницу која се у поступку претпоставља, већ да се она мора утврдити у сваком конкретном случају. Сама чињеница да убиство детета при порођају представља привилеговани облик убиства указује на неоправданост својеврсног додатног

⁶³ N. Delić, *Sporna pitanja u vezi krivičnog dela ubistvo deteta pri porođaju (Član 116 KZ)*, у: Међународни правни односи и правда, Зборник радова 36. Susreta Kopaoničke škole prirodnog prava – Slobodan Perovic (ур. J. Perović Vujačić), Beograd, 2023, 90.

⁶⁴ D. Pastović, „Dvostruki grijeh“: *kažnjavanje čedomorstva na hrvatskom području do kodifikacije kaznenog materijalnog prava 1852. godine*, Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu (Zagreb), 23 (1), 2016, 141.

⁶⁵ Нпр. у Пресуди Основног суда у Сурдулици, К. бр. 1270/13 од 29. 01. 2014. године, необјављено: „С обзиром да је поремећај при порођају нормалан код сваког порођаја, у већој или мањој мери, те да се посебно не утврђује, суд сматра да је окривљена својим поступањем извршила кривично дело убиство детета при порођају из чл. 116. КЗ-а“; Пресуда Основног суда у Врању, К. бр. 9/14 од 02. 09. 2015 године: „Несумњиво је утврђено да је убиство детета извршено непосредно после порођаја док је трајао поремећај који је код мајке изазван порођајем, који је поремећај законска претпоставка... те постојање наведеног поремећаја код породиље није потребно посебно утврђивати“.

⁶⁶ З. Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, оп. cit., 469.

Јелена Станисављевић, Улога медицинских вештачења у
доказивању кривичног дела убиство детета при порођају (стр. 3-19)

привилеговања мајке у виду претпостављања испуњености услова за постојање овог облика кривичног дела. Стога, сматрамо да је у поступку поводом кривичног дела убиство детета при порођају неопходно спровести и психијатријско вештачење над окривљеном у циљу утврђивања поремећаја изазваног порођајем *tempore criminis*.

У доктрини наилазимо и на ставове да, пошто поремећај изазван порођајем представља обележје бића кривичног дела, ову чињеницу која се односи на психичко здравље мајке суд може утврдити на основу било које доказне радње,⁶⁷ те да није обавезан одредити психијатријско вештачење. Према овим ауторима, на основу саслушања окривљене, испитивања сведока и свог стручног и општег знања, суд може да утврди ову чињеницу и изведе закључак о постојању поремећаја изазваног порођајем, на основу слободног судијског уверења.⁶⁸

С обзиром да ни медицински стручњаци нису сагласни о природи, симптомима и дејству поремећаја изазваног порођајем, а поседују далеко веће образовање у овој области од стручњака из области правосуђа, сматрамо да суд не може имати довољно стручног знања у овом домену, те да овакву чињеницу не би требало самостално да утврђује. Немали број правника залаже се за то да се сваки случај крвног деликта, а посебно убиства, психолошки вештачи.⁶⁹ У случају да се суд одлучи за овакво решење, што би било најцелесходније, психијатријско вештачење треба поверити лекару психијатру, неуропсихијатру или центрима за судску психијатрију.⁷⁰ У свом налазу и мишљењу, вештак ће утврдити да ли је код окривљене *tempore criminis* постојао поремећај изазван порођајем, да ли је био у узрочно-последичној вези са порођајем и на који начин се одразио на психичко стање мајке, односно да ли је он довео до последице у виду убиства детета.⁷¹

Овакво решење представљало би једини исправан начин утврђивања испуњености услова за привилеговање мајке породиље која лиши живота своје дете услед поремећаја који је код ње изазвао порођај. Иако је опасност од злоупотреба психологије у кривичном поступку немогуће избећи, боље је изложити се таквом ризику него се приклонити „здраворазумском“ тумачењу правника.⁷² На крају, указујемо на апел старијих колега да се психијатри, а нарочито правници, доследно придржавају компетенција сопственог позива,

⁶⁷ N. Delić, *op. cit.*, 81.

⁶⁸ *Ibid.*, 82.

⁶⁹ М. Костић, *Форензичка психологија*, Београд, 2002, 178.

⁷⁰ Б. Крстић, *Судска психијатрија*, Ниш, 2002, 13.

⁷¹ Овде треба указати на став судске праксе да интензитет поремећаја није од значаја за постојање кривичног дела, као ни то да ли је услед поремећаја изазваног порођајем урачунљивост мајке битно или небитно смањена. Пресуда Вишег суда у Пироту К. бр. 12/13 од 11. јула 2014. године. В. Турањанин, М. Воштинић, Д. Ђорђевић, *Кривична дела убиства у судској пракси*, Београд, 2020, 523.

⁷² М. Костић, *op. cit.*, 178.

јер се само на тај начин може повратити дигнитет психијатријског вештачења у обостраном интересу и кривичног права и психијатрије.⁷³

IV ЗАКЉУЧАК

Утврђивање чињеница неопходних за доказивање кривичног дела убиство детета при порођају неминовно захтева поседовање стручних знања из области медицине. Најпре, потребно је утврдити да је код окривљене дошло до порођаја, како би се достигао потребан степен сумње који указује да је она извршилац кривичног дела. Поред тога, с обзиром на то да се ово кривично дело може извршити само за време порођаја или непосредно после порођаја, и у том смислу је утврђивање ове чињенице неопходно. Један од могућих начина утврђивања чињенице порођаја, уколико не постоји признање окривљене или сведочење других лица, јесте вештачењем вештака медицинске струке или узимањем узорака биолошког порекла.

Судскомедицинским вештачењем долази се до утврђивања чињенице да ли је пасивни субјект у тренутку извршења кривичног дела био у стадијуму плода, новорођенчета или детета старијег старосног доба од новорођености, од чега зависи правилна квалификација кривичног дела. Поред новорођености, на страни пасивног субјекта у тренутку извршења кривичног дела мора бити испуњен и услов живорођености, што такође може бити утврђено вештачењем леша пасивног субјекта. Уз то, судскомедицинско вештачење неопходно је спровести и ради утврђивања узрока смрти пасивног субјекта, као и механизма настанка тог узрока, а том приликом вештак ће у односу на стање леша пружити и информацију о тренутку смрти, што је од значаја за утврђивање времена извршења кривичног дела.

Напоследку, као најспорнија ствар код кривичног дела убиство детета при порођају јавља се недоумица по питању тога да ли је за његово постојање неопходно утврдити присуство поремећаја изазваног порођајем код окривљене *tempore criminis* или овај поремећај представља законску претпоставку која се не доказује. Водећи се ставовима медицинске науке, сматрамо да поремећај изазван порођајем није околност која редовно прати поступак порођаја, те да га у том смислу не треба претпостављати, већ утврђивати. У том случају, доказна радња коју у овом циљу треба спровести јесте психијатријско вештачење којим ће вештак утврдити да ли је код окривљене *tempore criminis* постојао поремећај, да ли је био у узрочно-последичној вези са порођајем и на који начин се одразио на психичко стање мајке. Сва остала решења водила би неоправданом додатном привилеговању мајке, што сматрамо недопустивим.

⁷³ Д. Дракић, *Кривично право и вештак психијатар*, Нови Сад, 2014, 156.

Jelena Stanisavljević*

THE ROLE OF MEDICAL EXPERTS IN PROVING THE CRIMINAL OFFENSE OF KILLING A CHILD DURING CHILDBIRTH

Summary

Killing a child during childbirth is an example of a crime in which medical expertise plays a key role in proving. In order to explain why medical expertise is important for proving the criminal offense in question, the author briefly presents the elements of the criminal offense of killing a child during childbirth, for the determination of which it is generally necessary to have professional knowledge in the field of medicine. In the central part of the paper, the author analyzes the means of evidence available to the procedural body when determining facts of a medical nature, focuses especially on medical expert reports, and shows what facts can be obtained with their use, supporting them with examples from current judicial practice. In this sense, the author analyzes two types of medical expertise: expertise based on the physical examination of the defendant, which is carried out to determine the fact of childbirth, and autopsy, which determines the newborn, live birth, and cause of death of the passive subject. In the last part of the paper, the author points out the disputed positions represented in the judicial practice and part of the doctrine, according to which the psychological disorder caused by childbirth represents a legal assumption that should not be determined in the procedure, and gives concluding positions on this issue and the topic in question.

Keywords: *criminal offense of killing a child during childbirth, infanticide, medical expertise, autopsy, physical examination of the defendant, evidence, psychological disorder caused by childbirth, analysis of court practice.*

* Researcher - Scholarship Holder of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation at the Faculty of Law, University of Kragujevac

Др Тијана Ковачевић*

Прегледни научни чланак

УДК: 342.7:004

DOI: 10.46793/GP.1601.021K

ПРАВНИ ИЗАЗОВИ ЗАШТИТЕ ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ ПЛАТФОРМСКИХ РАДНИКА – БАЛАНСИРАЊЕ ИЗМЕЂУ ИНОВАЦИЈА И ЗАШТИТЕ ПРИВАТНОСТИ**

Рад примљен: 03. 06. 2025.

Рад прихваћен за објављивање: 23. 09. 2025.

Дигитална трансформација је један од најважнијих трендова који обликује пословни свет данашњице. Поред тога, дигитализација отвара нове могућности за организацију рада. Отуда, дигитална трансформација није само технолошки изазов, већ и организациони, јер повлачи промене у начину доношења одлука и управљања. Наиме, уместо људи, алгоритми обрадом велике количине података и применом одређених параметара одлучују о правима, обавезама и одговорностима из радног односа. Недостатак људске интервенције може довести до неправичних исхода због чега се на европском нивоу предвиђа контрола одлука која је подржана алгоритмом од стране обучених и компетентних лица. У раду се нуде решења садржана у Директиви о побољшању услова рада на платформи, са циљем да се детаљно расветли питање заштите података о личности платформских радника.

Кључне речи: *заштита личних података, платформски рад, алгоритам, радна права, приватност.*

* Доцент, Универзитет „Унион-Никола Тесла“ - Факултет за пословне студије и право, tijanarkovacevic@gmail.com.

** Рад је освојио другу награду „Др Стефан Андоновић (1991-2021)“ на наградном конкурс за 2025. годину.

*Приватност се може жртвовати,
али једном изгубљена приватност
се никада не може повратити.¹*

І УВОД

Иновације и нове дигиталне структуре у пословању увек закономерно изазивају промене и у другим областима људског деловања. И не само то, како закључује Андоновић, дигитална трансформација која се одвија у савременом друштву повратно доноси промене унутар самог друштва и њених чланова.² Информационо-комуникациона технологија је огледало и израз друштва у оквиру којег је настала и у којој се развија, с тим да она у себи носи клицу промене и преображаја тог друштва који под њеним утицајем гради другачију парадигму, у којој дух и тело у њиховој одвојености изграђују садашњост. То је уствари, нови свет који узмиче стварности – тзв. виртуелни свет.³ Као резултат и последица тога је промена начина апстраховања мисли и доношења одлука. Промене, дакле, задиру много дубље у људску свест, те мењају начин размишљања и деловања, истовремено утичући на правно окружење у којем се ти процеси одвијају.

Заправо, „стварање виртуелних светова не представља само сликање лепих пејзажа који нас позивају ка остварењу свих жеља и снова, већ је то простор у коме настају нове илузије које нас поново могу водити даље од истине,“⁴ јер дигиталну будућност прати неизвесност, због чега Фаустова нагодба у којој се душа размењује за неограничено знање може бити погубна.⁵ Имајући то у виду, уместо да се развија друштво у којем вештачка интелигенција узима примат

¹ A. Alkharashi, K. Renaud, *Privacy in crowdsourcing: A systematic review*, у: Information Security (eds. Liqun Chen, Mark Manulis, Steve Schneider), Springer, Cham 2018, 388.

² С. Андоновић, *Стратејско-правни оквир вештачке интелигенције у упоредном праву*, Страни правни живот бр. 64 (3), 2020, 111.

³ B. Koles, P. Nagy, *Virtual worlds as digital workplaces - Conceptualizing the affordances of virtual worlds to expand the social and professional spheres in organizations*, Organizational Psychology Review 4 (2), 2014, 176; M. Vartiainen, *Mobile virtual work: Concepts, outcomes and challenges*, у: Mobile virtual work. A new paradigm? (eds. J. H. E. Andriessen, Matti Vartiainen), Springer, Berlin – Heidelberg - New York 2006, 14; A. M. Cherry, *A Taxonomy of Virtual Work*, Georgia Law Review 45 (4), 2011, 955; E. Ales, *Protecting work in the digital transformation: Rethinking the typological approach in the intrinsically triangular relationship perspective*, Working in digital and smart organizations. Legal, economic and organizational perspectives in the digitalization of labour relations (eds. Edoardo Ales et al.), Cham 2018, 12; M. Houwerzijl, *European Union cross-border worker mobility in light of digitalization of labour – More fragmentation underway?*, у: The new foundations of labour law (eds. Kerstin Ahlberg, Niklas Bruun), Peter Lang, Frankfurt am Main – New York 2017, 237.

⁴ M. Karapetrović, *Filozofija u digitalno doba - Ontološko razumijevanje (ljudskog) bića i svijeta*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka, 2020, 13.

⁵ J. Volfganf Gete, *Faust*, Vulkan izdavaštvo, Beograd, 2022, 44.

постаје лишено властитог духовног потенцијала. Наиме, када човек заборави духовну матрицу губи смисао живота и постаје лишен слобода и права. Управо на окосници тог размишљања, темељи Гутенбергове галаксије се љуљају, као брод на пучини којег ветрови носе.⁶

На фрагментацију времена и простора осврнуо се и Биркец у својим радовима који је указао на њену значајну последицу, а то је укидање приватности.⁷ Из тога следи да је опасност од нарушавања приватности услед прикупљања и аналитике великог обима података експоненцијално порасла и да се у том погледу морају предузети одређени кораци. На првом месту, важно је ојачати право на приватност и осигурати да предност технолошког напретка не иде на штету људских права, пре свега, права на рад. Као највећи изазов заштите права на рад као људског права у дигиталном добу појављује се управо проналажење баланса између иновација и заштите личних података радника.⁸ Премда се проблеми везани за заштиту личних података јављају и у традиционалним радним окружењима, ми ћемо се у даљим редовима позабавити радом који се организује и извршава на нестандартан начин из разлога актуелности, будући да се у последњој декади среће пораст нових форми рада, међу којима посебно место заузима, платформски рад. Пре него што се осврнемо на основне карактеристике платформског рада, ваља указати на корене из којих је настала правна заштита личних података, а нарочито њене особене везе са појмом приватности.

II ПРАВО НА ПРИВАТНОСТ

Право на приватност, као правни концепт, датира још из чланка објављеног 1890. године, у којем је право на приватност описано као право које оличава „неповредивост личности“ у смислу да поставља границе публицитету који ће се дати личним информацијама.⁹ Дакле, право на приватност у том концептуалном одређењу значи да сваки појединац има право да изабере да ли ће да дели или не са другима информације о свом „приватном животу, навикама, поступцима и односима.“¹⁰ Ово из разлога што када се информација

⁶ Маклуан је велику пажњу посвећивао улози технологије у друштву, те је у налету инспирације детаљно описао како будућност може бити „окрњена“ у налету моћи иновација које мењају границе између физичког и дигиталног простора. М. McLuhan, *The Gutenberg galaxy: the making of typographic man*, Nolit, Beograd, 1973, 9.

⁷ S. Birkerts, *The Gutenberg elegies: The fate of reading in an electronic age*, Faber and Faber, Boston – London, 1994, 53.

⁸ Т. Ковачевић, *Изазови дигитализације рада и заштите личних података*, Страни правни живот бр. 2, 2023, 304; Ж. Мирјанић, *Заштита личних података запослених у условима кориштења информационих технологија*, Зборник радова Правног факултета у Нишу бр. 85, 2019, 154.

⁹ S. Warren, L. Brandeis, *The right to privacy*, Harvard Law Review 4 (5), 1890, 193.

¹⁰ D. J. Glancy, *The invention of the right to privacy*, Arizona Law Review 1(2), 1979, 1.

о приватном животу појединца ставе на располагање другима, оне по аутоматизму теже да повреду саму срж личности појединца односно „његову процену самог себе,“ због чега се појединцу мора дати могућност да врши контролу информација доступних трећим лицима.¹¹ У светлу тога, потребно је разликовати право на приватност од приватности која се јавља као предуслов за конституисање права, а која, заправо, означава могућност појединаца да контролише начин на који се његова личност рефлектује или доживљава у умовима других људи.

Поред тога, прве идеје о праву на приватност као субјективном праву подстакле су схватања о доживљају приватности као негативне слободе то јест „права да се буде остављен на миру“,¹² док је ширење интернета и развој техника вођених подацима довео до подстицаја да се приватност другачије сагледава, као позитивно право.¹³ Отуда се приватност дефинише на основу три различита права: право појединца да одлучи које информације жели да подели са другима, право да зна који су подаци о њему прикупљени и право на приступ подацима ради одржавања друштвеног поретка и државе.

Историјски посматрано, средњи век није познавао функционално и просторно раздвајање приватне и професионалне сфере, те је идеја приватности настала са економским и друштвеним успоном буржоазије, премда се приватност како је данас конципирамо развила нешто касније, тачније, паралелно са просветитељством, које је почело да смешта појединца и његов интерес у први план.¹⁴ Крај 19. века и прелазак у индустријско друштво дао је импулс за развој приватне сфере и друштвене поделе рада. То је довело да раздвајања слободног времена од времена које појединац проводи на раду. Штавише, покретачке снаге друштвене неједнакости у капиталистичком класном друштву се налазе, пре свега, у друштвеној подели рада, али и у степену технолошког развоја који детерминише однос између приватне и јавне сфере.¹⁵ С тим у вези, развој дигиталне технологије и иновације у сфери рада поново су ставиле у први план питање односа снага моћи између послодаваца и радника. Ово из разлога што се у процесу рапидног развоја модерних технологија економски надмоћни субјекти више ослањају на њихову употребу остварујући на тај начин предност у односу на кориснике њихових услуга и

¹¹ *Ibid.*, 2-3.

¹² Ј. Даниловић, *Право на приватност запослених*, Анали Правног факултета у Београду бр. 65 (2), 2017, 164.

¹³ M. Hildebrandt, *Law for computer scientists and other folk*, Oxford University Press, United Kingdom, 2020, 109.

¹⁴ S. Zwahlen, *Plattformarbeit und die soziale Sicherheit in der Schweiz - Perspektiven der Sozialen Arbeit*, Bachelor-Thesis, Hochschule für Soziale Arbeit HSA, Schweiz, 2022, 12; P. C. Santana, F. A. Ansari, *Data protection and privacy as a fundamental right: a comparative study of Brazil and India*, *Journal of Liberty and International Affairs* 9 (3), 2023, 460.

¹⁵ K. Pärli, *Schutz der Privatsphäre am Arbeitsplatz in digitalen Zeiten – eine menschenrechtliche Herausforderung*, *Europäische Zeitschrift für Arbeitsrecht* 8, 2015, 49.

друге субјекте. Следствено томе, приватност и заштита података су друштвени концепти који преносе идеју да људи имају право на аутономију, како у животу, тако и на раду.¹⁶

Након дефинисања појма приватности и права на приватност може се разумети шта заштита личних података у ствари представља нарочито ако се узме у обзир чињеница да се раније заштита личних података тумачила као један од многих аспеката права на приватност, те да у свом самосталном значењу није била позната нити прихваћена. Због тога се у делу литературе полази од тога да је приватност неартикулисани концепт чије значење није јасно одређено.¹⁷ Садржински приватност обухвата, између осталог, слободу мисли, контролу над личним подацима, заштиту угледа итд. Не залазећи дубље у унитарну или мултисадржајну структуру приватности,¹⁸ неспорно је да је њено постојање колорисано општеприхваћеним вредностима људског достојанства и достојанства на раду који постају уздрмани развојем технологије и појавом нових форми рада које интензивирају надзорна овлашћења послодавца и шире границе његове управљачке власти.¹⁹

III КАРАКТЕРИСТИКЕ РАДА НА ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА

Са развојем иновација дигиталне платформе су постале незаобилазан део савременог пословања и друштвеног живота. Појава дигиталних платформи праћена је дигиталном трансформацијом која омогућава интеграцију дигиталних технологија у све аспекте пословања, што резултира фундаменталним променама у начину рада. Штавише, све већи број организација прелази са традиционалних модела пословања на нове моделе

¹⁶ Г. Гасми, Д. Прља, *Право на поштовање приватног живота и право на заштиту података о личности*, у: Заштита података о личности у Србији: зборник радова (ур. Стефан Андоновић, Драган Прља, Андреј Дилигенски), Институт за упоредно право, Београд 2020, 9. Поштовање људског достојанства и нови нагласак на централном положају појединца реконфигурисали су идеју права и политике, постављајући темеље за „практичнију и делотворнију“ заштиту људских права у другој половини двадесетог века.

¹⁷ P. Blume, *Data protection and privacy – Basic concepts in a changing world*, *Scandinavian Studies in Law* 56, 2010, 153.

¹⁸ У том смислу може се говорити о сложеној природи једног права или о мноштву различитих права. Више вид. С. Стојковић Златановић, Р. Совиљ, *Право на приватност и заштита генетских информација у области рада и запошљавања*, Српска политичка мисао бр. 4, 2017, 182.

¹⁹ С. Јашаревић, *Заштита личних података запослених у српском и европском праву*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду бр. 2, 2009, 294.

рада који користе напредну технологију која омогућује већу продуктивност. То отвара питање да ли будућност рада лежи у новим формама рада?²⁰

Дигиталне платформе су онлајн окружења која повезују кориснике (потрошаче, продавце, услужне компаније) ради размене информација, ресурса или услуга. У основи, дигитална платформа је софтвер који спаја даваоце и кориснике услуга и омогућава пренос новчаних средстава. Накнаде која платформа остварује могу бити осмишљене по моделу регистрације на платформу или по моделу провизије за услугу посредништва које пружа платформа.²¹ Исто тако, накнада се може наплаћивати по моделу преплате за пружену услугу у смислу континуираног плаћања током временског периода у којем се платформа користи. Према истраживању које је спровела Међународна организација рада, накнаде које се наплаћују разликују се у зависности од тога ко је корисник услуге, физичко лице које је у уговорном односу са платформом или клијент.²²

Новина платформског рада не потиче од другачијег садржаја радних налога, већ од повећане ефикасности до које долази искоришћавањем техничких могућности у пружању услуга које у основу леже на конвенционалној врсти рада. Притом, важно је истаћи да је за функционисање дигиталне платформе неопходно постојање алгоритма.²³ Одлика алгоритма је способност предузимања различитих активности које су својствене људској интелигенцији. У том смислу, Андоновић вештачку интелигенцију анализира са функционалног аспекта, као средство рада које је довело до модификације начина рада у смислу да поједине функције које је традиционално вршио послодавац сада обавља алгоритам.²⁴ Почетна концептуална промишљања на

²⁰ Од дигитализације треба разликовати дигиталну трансформацију која означава дубљу промену пословних модела уз коришћење дигиталних технологија. Дигитална или платформска економија фигурира и под другачијим називима као што су гиг економија или економија 1099. С обзиром на то да термин „гиг“ вуче порекло из музичког, а не правног миљеа, Прасл рад на дигиталним платформама описује као „призивање живота уметника у коме је сваки концерт, или 'свирка', само једнократни задатак или трансакција“ између корисника и даваоца услуге. J. Prassl, *Humans as a Service: The Promise and Perils of Work in the Gig Economy*, Oxford University Press, United Kingdom 2018, 4.

²¹ Б. Урдаревић, А. Антић, *Рад преко платформи и нови облици рада у дигиталној економији*, Српска политичка мисао бр. 72 (2), 2021, 156.

²² А. Е. Hampel, Е. Luise Krause, *Plattformarbeit: Experimentierfeld für die Arbeit der Zukunft?*, https://minor-kontor.de/wp-content/uploads/2023/03/CPA_WP_Phaenomenbeschreibung_2023-01-30-1.pdf, датум посете: 13. 03. 2025.

²³ Одлазећи корак даље, поједини аутори закључују да због специфичне „регулаторне структуре“ које успостављају алгоритми подржани подацима платформе остварују доминацију на тржишту. К. Sabeel Rahman, К. Thelen, *The Rise of the Platform Business Model and the Transformation of Twenty-First-Century Capitalism*, *Politics & Society* 47 (2), 2019, 179.

²⁴ С. Андоновић, *Стратешко-правни оквир вештачке интелигенције...*, *op. cit.*, 113.

тему иновација наводе на закључак да традиционално сагледавање технологије као пасивног субјекта постаје замењено новом улогом коју технологија заузима у организацији радних процеса. Ово из разлога што је вештачкој интелигенцији додељена улога актера способног да делује, те да аутономно доноси одлуке које утичу на права, обавезе и одговорности из радног односа.²⁵

Међутим, да би организација која користи услуге платформе употребила одређене податке о раднику у поступку доношења одлука, подаци о том раднику претходно морају бити прикупљени у формату који може да чита и разуме алгоритам. То претпоставља трансформацију људског рада који мора бити машински читљив што може довести до поједностављења процеса одлучивања и редуковања информација на основу којих се одлуке доносе.²⁶ То значи да се одлуке доносе у односу на селективно прикупљене информације, тачније, на основу онога што је, фигуративно речено, алгоритамско око успело да запази. Ово је посебно забрињавајуће у ситуацијама када платформе користе алгоритме за праћење и процену радних резултата с обзиром на то да проблем лежи и у недостатку јасноће о томе како је систем програмиран да испуни задати циљ, због чега је потребно пронаћи адекватно решење и изаћи из „црне кутије“ која притешњује све који се у њој налазе.²⁷ С тим у вези се с правом примећује да извор моћи дигиталних платформе не лежи у подацима и алгоритмима који их обрађују него у људима (радницима) који производе вредност.²⁸

Удео платформске економије у укупној економије све више расте, а нагли пораст се бележи у периоду који је за нама. Тако, у Европској унији приход платформске економије петоструко је увећан, док ће према проценама број људи који ради на дигиталним платформама у 2025. години достићи 43 милиона.²⁹ У поређењу са садашњих 28 милиона људи то је несумњиво огроман раст платформских радника у радној популацији. Разлози за то се

²⁵ Ово можемо повезати са Платоновим структуром душе понуђеном у ненадмашном делу *Федар*, која је жељна знања, а коју развој технике ремети што сагледава и Сократ у својим учењима који додатно преиспитује и критичка сагледава цивилизацијске тековине које доприносе стварању машина као привидних носиоца мудрости. Ж. Вучковић, *Залазак гутенбергове галаксије: културолошке и епистемолошке импликације*, Теме бр. 2, 2011, 514-515.

²⁶ К. Heinrich, M. Anh Vu, A. Vysochyna, *Algorithms as a Manager: A Critical Literature Review of Algorithm Management* *Algorithm Management*, ICIS 2022 Proceedings, Copenhagen 2022, 4-5.

²⁷ „Црна кутија“ је други назив за дигиталну платформу, премда се може користити у пренесеном значењу и да означи део економије односно друштва које је зависно од дигиталне технологије. F. Pasquale, *The black box society - The Secret Algorithms That Control Money and Information*, Harvard University Press, Cambridge - Massachusetts - London, England, 2015, 101.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ A. E. Hampel, E. Luise Krause, *op. cit.*, 6.

налазе у догађајима који су обележили претходне године, пре свега, појава вируса Ковид 19 и растућа потреба за обрадом личних података.³⁰

Дигитална економија има специфичне карактеристике, а то су коришћење великих база података на дигиталним платформама повезаним у мрежни систем који функционише у дислоцираном простору. У тој констелацији средишњу тачку заузима информација, премда постоје мишљења да права вредност интернета и вештачке интелигенције мање лежи у информацијама које се размењују и подацима које садрже иновативни софтверски програми, а више у људској заједници.³¹ Тиме се занемарује чињеница да се повезивање људи управо и врши разменом информација.³² Дигитално друштво је заједница у којој се сва поља човековог живота и рада и целокупно окружење организују уз помоћ дигиталних информација.³³

Отуда се и појам дигитализације везује за употребу дигиталних података, при чему податак сам по себи нема вредност. Наиме, „када податак добије контекстуално значење од стране човека или аутоматизованог система тек тада он постаје информација и добија своју вредност“.³⁴ Подаци су окарактерисани као „нова нафта“ која покреће дигитално пословање.³⁵ Штавише, коришћење велике количине података је неретко предуслов за настанак нових пословних модела као што је платформски рад. Уз то, употреба велике количине података се види као средство за решавање друштвених проблема, мада скептицизам по

³⁰ Ibid.; S. Ribeiro, *Remote Work and Data Protection: How do Organisations Secure Personal Data Protection Compliance from Home?*, Digital Transformation, Virtual Conference, Bobcatsss, Portugal 2021, 252.

³¹ Ж. Вучковић, *op. cit.*, 515.

³² За додатну аргументацију вид.: С. Андоновић, *Заштита података у електронској јавној управи у Републици Србији – правни аспекти*, докторска дисертација, Правни факултет, Београд, 2019, 336; З. Јовановић, С. Андоновић, *Врсте информација и података у јавном праву Републике Србије*, у: *Заштита података о личности у Србији: зборник радова* (ур. Стефан Андоновић, Драган Прља, Андреј Дилигенски), Институт за упоредно право, Београд 2020, 33.

³³ Т. Ковачевић, *Платформска економија и рад на дигиталним платформама*, Право између идеала и стварности – тематски зборник радова, Правни факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица, 2023, 558.

³⁴ С. Андоновић, Д. Прља, *Основи права заштите података о личности*, Институт за упоредно право, Београд, 2020, 9.

³⁵ Електронска обрада података довела је до треће индустријске револуције, док је даља употреба технологије отворила врата за улазак у нову еру или „друго машинско доба“, а присутна су и предвиђања о настанку „посткапитализма“ или новог „дигиталног капитализма.“ D. Mayr, *Arbeitsrechtlicher Schutz Soloselbständiger am Beispiel der Plattformarbeit*, Duncker & Humblot, Berlin, 2021, 29. Због енормне „пролиферације података“ развио се феномен тзв. технолошке златне грознице.

том питању не јењава, па се „пролиферација податка“ критикује, јер се тиме неоправдано задире у право на приватност.³⁶

IV ПРАВНО УРЕЂЕЊЕ АЛГОРИТАМСКОГ УПРАВЉАЊА РАДОМ ЗАПОСЛЕНИХ

Заштита радника на дигиталним платформама није спадала у групу важних питања и приоритетних политика Европске уније имајући у виду либерални приступ те заједнице држава оријентисан првенствено ка тржишним слободама. До промене долази са напретком у области вештачке интелигенције који је пружио регулаторни подстицај да се дигитална будућност конструише уз уважавање социјалних вредности и стандарда.³⁷ Прекретницу ка путу изградње социјалне Европе свакако представља Директива о побољшању услова рада на платформама. Притом, Директива представља само део „пакета“ закона који уређују дигиталну економију, заједно са Законом о дигиталним тржиштима,³⁸ Законом о дигиталним услугама³⁹ и Законом о вештачкој интелигенцији.⁴⁰

Комисија је представила нацрт Директиве о побољшању услова рада на платформама (даље у тексту Директива) у децембру 2021. године који није наишао на директан прихват, него је прошао трновит пут због несагласја унутар држава чланица о томе како да се на најбољи начин регулише

³⁶ S. Ribeiro, *op. cit.*, 248.

³⁷ Поред Уредбе ЕУ о вештачкој интелигенцији посебну улогу има и Европски стуб социјалних права који настоји да осавремени Европску заједницу која ће у свом деловању истичати не само економску, него и социјалну компоненту, а што ће довести до тога да Европа успешно заплови у море промена које су изазване техничко-технолошким и економским развојем. Kurt Pärli, *Neue Richtlinie zu Arbeitsbedingungen bei Plattformarbeit in der EU Hintergrund, Übersicht, Analyse und Bedeutung für die Schweiz*, https://ius.unibas.ch/fileadmin/user_upload/ius/09_Upload_Personenprofile/01_Professuren/Paerli_Kurt/Dateien/Publikationen_PDF/2024/Jusletter_neue-richtlinie-zu-a_4432f165c6_de_4_.pdf, датум посете: 23. 03. 2025.

³⁸ Вид. The EU directive on platform work: *Improvements and remaining challenges related to occupational safety and health*, Case study, European Agency for Safety and Health 2024, 1. https://osha.europa.eu/sites/default/files/documents/EU-Directive-platform-work-improvements-remaining-challenges-OSH_EN.pdf, датум посете: 01. 03. 2025.

³⁹ Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act) (Text with EEA relevance) PE/17/2022/REV/1 OJ L 265, 12. 10. 2022, 1–66.

⁴⁰ Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance), PE/24/2024/REV/1 OJ L, 2024/1689.

платформни рад.⁴¹ Након неколико покушаја, компромис је постигнут 8. фебруара 2024. године тако да је утврђено постојање неопходне већине у Комитету сталних представника Савета ЕУ. Уследило је формално усвајање Нацрта од стране Савета и Парламента. Директива је објављена у Службеном листу ЕУ 11. новембра 2024. и коначно је ступила на снагу 1. децембра 2024. године.⁴²

Савет је предложио да се иновативни пословни модел сматра дигиталном радном платформом ако испуњава додатни критеријум који се односи на коришћење аутоматизованих система за праћење или доношење одлука.⁴³ Нејасна је намена амандмана који је нажалост прихваћен, имајући у виду да је предложени члан сувишан и потенцијално контрапродуктиван, јер имплицира да се мора *a priori* утврдити постојање алгоритаМСког система управљања радом запослених како би се дигитална радна платформа подвела под делокруг примене Директиве. Дакле, Директива о побољшању услова рада на платформама поставља неколико услова за квалификацију дигиталне радне платформе који се односе на то да се платформа користи за организацију рада која претпоставља макар делимично учешће електронских средстава за комуникацију (нпр. веб сајт или мобилна апликација), при чему се комерцијална услуга пружа онлајн или на одређеној локацији на захтев корисника или пружаоца услуге.⁴⁴ Другим речима, оно што представља кључан параметар у оцени постојања платформе је могућност да се путем аутоматизованог система контролише рад који се обавља на платформи или посредством платформе. Ако то није тако, као што је случај са порталима за запошљавање или продајним платформама, правила садржана у Директиви се неће примењивати.

Један од главних изазова у заштити података о личности на дигиталним платформама је баланс између потребе за обрадом података и права на приватност. Многе платформе зависе од обраде података за побољшање корисничког искуства и оптимизацију услуга. Платформе користе сложене алгоритме који анализирају податке корисника како би креирале персонализоване огласе и на тај начин боље понудиле своје услуге. Као што се с правом примећује, „алгоритми су бесмислене машине све док се не упаре са

⁴¹ A. Rosin, *Towards a European Employment Status: The EU Proposal for a Directive on Improving Working Conditions in Platform Work*, *Industrial Law Journal*, 51(2), 2022, 478.

⁴² Државе чланице имају рок до 2. децембра 2026. да имплементирају одредбе Директиве у своје национално законодавство. Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on improving working conditions in platform work (Text with EEA relevance) PE/89/2024/REV/1 OJ L, 2024/2831.

⁴³ Штавише, Савет је игнорисао захтев радника и Европског парламента да се забрани аутоматска обрада биометријских података. A. Rosin, *op. cit.*, 478.

⁴⁴ Директива, чл. 2(1)(1) д).

базама података на основу којих функционишу.⁴⁵ Међутим, овај процес понекад може довести до прекомерног профилисања и стварања дигиталних „балона“, у којима корисници добијају само информације које потврђују њихова уверења, што може ограничити слободу избора и разноликост информација које се пружају. У складу са тим, декларисани циљ заштите података о личности је информационо опредељење корисника интернета односно у овом случају учесника на дигиталној платформи.⁴⁶

Европска унија је усвојила Општу уредбу о заштити података која се односи на све привредне субјекте који обрађују личне податке становника европске заједнице односно радника који раде на територији Европске уније.⁴⁷ Ова уредба захтева од платформи да обезбеде транспарентност у погледу начина на који се подаци обрађују, као и да омогуће радницима да имају контролу над личним подацима, укључујући право на заборав и брисање података. С друге стране, у многим земљама, посебно ван Европске уније, недостаје стриктно законодавство које би осигурало адекватну заштиту података о личности платформских радника.⁴⁸ То чини раднике изложеним ризику злоупотребе података, поготово што радници неретко не знају како да заштите податке које се односе или утичу на њихову приватност.⁴⁹

Општа уредба о заштити података поставља стриктне захтеве за обраду података о личности, укључујући обавезу добијања пристанка од корисника пре прикупљања података, право на заборав, као и транспарентност у погледу начина обраде података. Подаци који се преносе између корисника и платформи могу бити шифровани како би се спречила њихова неовлашћена обрада или прислушкивање. За приступ осетљивим подацима може се користити посебна аутентификација, која осигурава да само овлашћени корисници могу приступити тим подацима. Међутим, Општа уредба о заштити података, не прави разлику између потрошача и других корисника услуга и

⁴⁵ G. Newlands, *Algorithmic Surveillance in the Gig Economy: The Organization of Work through Lefebvrian Conceived Space*, *Organization Studies*, 42 (5), 2021, 723.

⁴⁶ A. Prasad, D. R. Pérez, *The Effects of GDPR on the Digital Economy - Evidence from the Literature*, *Informatization Policy Journal*, 27 (3), 2020, 4-5.

⁴⁷ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance) *OJ L 119*, 4. 5. 2016, 1–88.

⁴⁸ L. Hornuf, S. Mangold, Y. Yang, *Data, Privacy and Crowdsourcing - A Comparison of Selected Problems in China, Germany and the United States*, Springer, Cham 2023, 1.

⁴⁹ A. Gurumurthy et al., *Workers' Data Rights in the Platformized Workplace - A New Frontier for the Labor Agenda*, *IT for Change*, 2022, 6; J. Мисаиловић, *Електронски надзор запослених – проблем успостављања равнотеже између овлашћења послодаваца и права запослених на приватност*, у: *Упоредноправни изазови у српском праву - in memoriam др Стефан Андоновић*“ (ур. Јована Рајић Ћалић), Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Београд 2023, 323.

радника, већ се сви они подводе под кровну ознаку носиоци или субјекти права на заштиту (*data subjects*), који као појединци имају право да буду информисани о начину употребе података које су пружили платформи приликом регистрације или у каснијој фази. Уз то, уочавају се бројне слабости Опште уредбе о заштити података о личности у односу на заштиту података запослених уопште, а посебно у платформској економији. Главни проблем, по мишљењу неких аутора, лежи у томе што се режим заштите података углавном заснива на праву на приватност.⁵⁰

Подаци о личности су сви подаци који се могу користити за идентификацију појединца. У дигиталном контексту, то су подаци који се прикупљају приликом регистрације на платформама, али и подаци који су настали током коришћења платформе, као што су подаци о локацији, историја претраге, подаци који се односе на услуге које су коришћене и друге активности.⁵¹ Притом, наведени подаци имају велику нематеријалну вредност која задобија монетарни карактер, када се ти подаци користе за профилисање, циљану рекламу или се продају трећим лицима. Дакле, у пракси дигиталне платформе прикупљају податке за потребе маркетинга или профилисања радника због чега је заштита ових података кључна за очување приватности корисника услуга које нуди платформа.⁵²

Вредан помена је недавни случај који трасира пут за решавање негативних последица интензивног праћења радника и евалуације њиховог рада од стране платформе „вођене“ вештачком интелигенцијом. Италијанска подружница шпанске компаније за доставу хране *Glovo* која послује под именом *Foodinho* кажњена је од стране италијанске службе за заштиту података због злоупотребе личних података радника.⁵³ Поред новчане казне у износу од пет милиона евра, апликацији је наложено да предузме и корективне мере. Изгледа да Франково обећање није много вредело. Франк је назив алгоритма који је користила поменута дигитална платформа да управља и организује рад запослених, а који је „уместо да буде истински пријатељ“ постао „љутити и неправедни шеф“ који је прекомерно употребљавао уређаје за надзор и делио личне податке радника до којих је долазио „инвазивниом методом“ са трећим лицима.⁵⁴ У том смислу,

⁵⁰ L. Bachňáková Rózenfeldová, G. Dobrovičová, *The analysis of the application of personal data protection norms by collaborative platforms*, EU and Comparative Law Issues and Challenges Series 6, 2022, 651.

⁵¹ *Ibid.*, 648.

⁵² Љ. Ковачевић, *Дигитализација и аутоматизација рада као предмет колективног преговарања*, у: *Право на правду - Изазови савременог доба* (ур. Јелена Перовић Вујачић), 37. сусрет Копаоничке школе природног права - Слободан Перовић, Копаоничка школа природног права - Слободан Перовић, Београд 2024, 586.

⁵³ C. Agosti et al., *Exercising workers' rights in algorithmic management systems - Lessons learned from the Glovo-Foodinho digital labour platform case*, Report 20223.11. European Trade Union Institute, ETUI aisbl, Brussels 2023, 5.

⁵⁴ *Ibid.*, 11.

осветљено је да се под наизлед „неутралним плаштом“ настоји подмукло прикрити стварност функционисања алгорита који таквим деловањем нарушава приватност радника.

Заштита података о личности платформских радника до сада је била усмерена на делотворнију заштиту приватности на радном месту, што је логика укоренења и у Општој уредби о заштити података.⁵⁵ Међутим, тежиште проблема не лежи у неовлашћеном прикупљању података, већ у одлукама које алгоритми доносе на основу легитимно добијених података, а које се непосредно тичу самих услова рада.⁵⁶ У том смислу, главно достигнуће предложене Директиве је преобликовање постојећих норми о аутоматизованом доношењу одлука на начин да се пажња преусмерава са података који се прикупљају на услове рада на дигиталној платформи. Иако се конкретне одредбе не разликују много од решења садржаног у Општој уредби о заштити података, оне су преформулисане како би се подцртало да се пред дигиталне платформе поставља захтев да транспарентно и правично поступају приликом доношења одлука које се ослањају на алгоритамске системе. У светлу тога се уочава да нова Директива представља амбициозни подухват европског законодавца који може бити „окидач“ и за друге законодавне интервенције у области дигиталних технологија како би се обезбедила свеобухватна заштита права радника.⁵⁷ То је уједно и први Закон на нивоу Уније који регулише употребу вештачке интелигенције на радном месту.

Рад у гиг економији се сматра „колевком“ алгоритамског управљања радом запослених.⁵⁸ Заиста, алгоритамско управљање је инхерентна карактеристика дигиталних платформи и њено основно обележје које гарантује платформи контролу над организацијом процеса рада који се одвија на платформи или посредством платформе. У том смислу аутоматско управљање

⁵⁵ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4. 5. 2016, 1–88. М. Рељановић, *Заштита података о личности у радном односу*, у: *Заштита података о личности у Србији: зборник радова* (ур. Стефан Андоновић, Драган Прља, Андреј Дилигенски), Институт за упоредно право, Београд 2020, 62.

⁵⁶ B. Keller, *Sammelrezension: Digitalisierung und digitale Arbeit, insbesondere Arbeitsbeziehungen*, Industrielle Beziehungen: Zeitschrift für Arbeit, Organisation und Management, 28 (1), 2021, 86.

⁵⁷ М. Рељановић, *Будуће уређење платформског рада у Европској унији – питања везана за постојање радног односа*, у: *Усаглашавање правне регулативе са правним тековинама Европске уније*, Институт за упоредно право, Friedrich Ebert Stiftung, Истраживачки центар, Београд – Сарајево - Бања Лука 2024, 138.

⁵⁸ A. Aloisi, N. Potocka-Sionek, *De-gigging the labour market? An analysis of the 'algorithmic management' provisions in the proposed Platform Work Directive*, Italian Labour Law e-Journal 15 (1), 2022, 30.

радом запослених се може дефинисати као сложен процес који претпоставља аутоматско додељивање радних задатка и давање упутстава и смерница за рад и генерисање података који се тичу радне продуктивности.⁵⁹

Наиме, важност рада на платформама произилази не само из снажног раста платформске економије, већ и из њених „револуционарних“ карактеристика, међу којима се посебно издваја алгоритамско управљање радом запослених.⁶⁰ Алгоритамско управљање је кривни термин који се користи за означавање електронских средстава путем којих се радници надгледају и оцењују за постигнути резултат и остварени радни учинак. На тај начин се утиче на приход који запослени остварују, на могућност напредовања и приступ новим задацима.⁶¹ За раднике који су привремено искључени из алгоритамског „погледа“ због отказивања паметног телефона или губитка интернет везе, поновно успостављање сопствене видљивости на мрежи је главни приоритет. Из свега наведеног следи да употреба алгоритамског система управљања радом запослених има непосредни и свеобухватни утицај на услове рада на платформи (заштита на раду, радно време, зараде, заштита од дискриминације итд.).⁶²

Радници на платформи често немају приступ информацијама о томе како функционишу аутоматизовани системи за доношење одлука, који се лични подаци заправо обрађују и како њихово понашање утиче на одлуке алгоритма. Штавише, они су неретко лишени могућности да затраже објашњење аутоматизоване одлуке, да оспоравају њену садржину и оцењују ваљаност, те да захтевају исправку одлуке ако уоче пропуст или грешку.⁶³ У том смислу, потребно је успоставити баланс између радника и дигиталне платформе који је нарушен услед информационе асиметрије. Отуда се као два основа циља доношења Директиве истичу: побољшање услова рада и заштита личних података. Директива садржи посебне одредбе о транспарентности и заштити личних података у случају аутоматизованог одлучивања. За разлику од правила која се тичу претпоставке радног статуса,⁶⁴ одредбе о алгоритамском

⁵⁹ Д. Божичић, *Утицај алгоритамског менаџмента на права радника*, Критика 4 (1), 2022, 97.

⁶⁰ V. De Stefano, V. Doellgast, *Introduction to the Transfer special issue. Regulating AI at work: labour relations, automation, and algorithmic management*, Transfer 29 (1), 2023, 10.

⁶¹ W. Li, J. Toh, *Data Subject Rights as a Tool for Platform Worker Resistance: Lessons from the Uber/Ola Judgments*, Data Protection and Privacy: In Transitional Times (eds. H. Matsumi, D. Hallinan, D. Dimitrova, E. Kosta, P. De Hert), Bloomsbury Publishing, London 2023, 6.

⁶² E. Šekrić, *Rad na digitalnim radnim platformama („platformski rad“) – novi regulatorni izazovi za Bosnu i Hercegovinu*, <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/proc-0024/2024/proc-00242401705Q.pdf>, датум посете: 02. 03. 2025.

⁶³ Д. Божичић, *op. cit.*, 100-101.

⁶⁴ Новина је увођење обориве претпоставке у корист постојања (зависног) радног односа. EU Platform Workers' Directive - A test for regulating the future of work, Policy Paper,

управљању важе за све раднике на платформи, укључујући и samozапослена лица.⁶⁵

Ипак, алгоритамско управљање није заузимало централно место од самог почетка, да би се постепено закључило да се узрок лоших услова рада може наћи у аутоматском доношењу одлука. Отуда је алгоритам који платформе користе за одлучивање идентификован као један од кључних интерних покретача лоших услова рада са којима се суочавају радници на платформи. Притом, тиме се побољшава психолошко здравље радника који у највећем броју случајева као извор незадовољства наводе немогућност оспоравања одлука које су неправедне. Дакле, суштина је да се препознаје постојање узрочне везе између алгоритамског управљања и одлучивања и (неповољних) услова рада.⁶⁶ С тим у вези, основа регулативе која се тиче заштите података лежи у ограничавању права на прикупљање и обраду одређених података или изградњи услова под којима се то може чинити, док је сврха Директиве да запослене информише о разлогу и/или основу конкретне одлуке.

Када спроводе Директиву, државе чланице морају да обезбеде да радници платформе имају право да добију од платформе без одлагања усмено или писмено објашњење за сваку одлуку донету од стране аутоматизованог система за доношење одлука. Такође, платформа је у обавези да омогући приступ особи за контакт са којом радници могу да разговарају о разлозима који су довели до одређене одлуке. Додатно, у вези са одлукама које утичу на кључне аспекте радног или другог уговорног односа, као што је укидање налога радника платформе или одбијање плаћања, платформа ће одмах пружити субјекту заштите писмено образложење за сваку одлуку донету или подржану од стране аутоматизованог система за доношење одлука.⁶⁷

Уместо забране аутоматизованог одлучивања, у циљу постизања правичности и транспарентности уводи се систем који укључује људску интервенцију.⁶⁸ Ово решење је настало као резултат уочавања проблема који постоје, а који се односе на асиметрију информација и нарушавање приватности. Асиметрија информација погоршава постојеће стање јер се ослања на асиметрију преговарачке моћи која је увек присутна у уговору о

2023, 11. <https://www.europeum.org/en/articles-and-publications/policy-paper-eu-platform-workers-directive-a-test-for-regulating-the-future-of-work/>, датум посете: 16. 03. 2025.

⁶⁵ На овом месту потребно је истаћи да се коначан тест Директиве разликује од њеног Предлога не само што се уместо обавезних установљавају факултативни критеријуми за оцену статуса радника на платформи, већ и у делу који се тиче обраде личних података и алгоритамског управљања радом запослених. Важан корак свакако представља увођење заштитних мере приликом коришћења аутоматизованих система.

⁶⁶ Д. Божичић, *op. cit.*, 99.

⁶⁷ Директива, чл. 11 (1). Вид. Љ. Ковачевић, *Коришћење система вештачке интелигенције у свету рада – важнији радноправни аспекти*, Пословни изазови, 2024, 111.

⁶⁸ J. Starcevic, *The EU Proposal for a Directive on improving working conditions in platform work*, *Comparative Labour Law & Policy Journal* br. 40, 2022, 5.

раду.⁶⁹ Штавише, не треба губити из вида да ако су радници упознати са метрикама које се користе за организовање рада и евалуацију радних перформанси, они могу бити подстакнути да се понашају на начин који оптимизује њихов радни учинак. То, дакле, значи да алгоритам мора бити пажљиво дизајниран, јер у супротном може доћи до злоупотребе правила или непоштовања правила који се тичу безбедности и здравља на раду и поткопавања професионалних и етичких стандарда.⁷⁰

Прво, пре отпочињања са радом сваком раднику мора бити достављен писани документ који појашњава које категорије радњи се претварају из аналогног у дигитални облик и који параметри се користе за доношење аутоматизованих одлука. Друго, у случају да су „значајне одлуке“ (нпр. измена износа накнаде за рад) донете аутоматски, радник има право да их преиспита и оспори. Треће, ако платформа планира да изврши промене у алгоритамском управљању, радници и њихови представници могу захтевати да буду обавештени и консултовани о намеравањима променама.⁷¹ Поред пружања могућности да радници сазнају више о томе шта односно ко утиче на њихове услове рада, Директива поставља важна ограничења у погледу врсте података који се могу аутоматски обрадити, а узимајући у обзир природу посла. Наиме, платформама је забрањено да користе податке о емоционалном или психичком стању радника, приватне разговоре (укључујући размену преписке са представницима радника) и податке који су прикупљени ван радног времена.⁷²

Додатно, Директива настоји да сузи правни основ за употребу алгоритма у процесу рада у смислу да легитиман интерес и јавни интерес не могу бити валидни разлози, с тим да се ни пристанак запослених не може сматрати довољним основом, јер запослени због економске зависности од послодавца нису у позицији да слободно дају, ускрате или опозову сагласност за обраду личних података.⁷³ Да би сагласност произвела правни учинак она мора бити утемељена на неколико чињеница које су везане за потпуну информисаност запослених и разумевање обима прикупљања података, јер у супротном постоји ризик да запослени изразе своју сагласност, а да суштински не знају на шта су пристали, те какве су последице одлука о слободном прикупљању личних података од стране платформе. Немогућност коришћења пристанка запослених на обраду података нема своје упориште у одредбама Опште уредбе о заштити личних података, упркос уочавању њених недостатака, као и

⁶⁹ J. Adams-Prassl, H. Abraha, A. Kelly-Lyth, *Regulating algorithmic management: A blueprint*, European Labour Law Journal br. 2, 2023, 128.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ A. Ponce Del Castillo, *AI: the value of precaution and the need for human control*, y: Artificial intelligence, labour and society (ed. Aída Ponce Del Castillo), European Trade Union Institute, Brussels 2024, 22.

⁷² V. De Stefano, *The EU Commission's proposal for a Directive on Platform Work: an overview*, Italian Labour Law e-Journal Issue br. 1, 2022, 112.

⁷³ J. Adams-Prassl, H. Abraha, A. Kelly-Lyth, *op. cit.*, 132.

околност да је конструкција „легитимног интереса” превише флексибилна, те да отвора простор за различита тумачења што узето скупа може утицати на правну извесност.⁷⁴ У принципу, послодавци имају легитимни интерес за неометано одвијање пословних активности што може бити изговор за повреду личне аутономије радника и других права, а пре свега, права на приватност.

V ЗАКЉУЧАК

Једно од права које је суочено се бројним изазовима модерног доба је право на приватност. Приватност је право појединца да контролише личне податке и да их дели под условима које сам постави. С друге стране, дигиталне радне платформе постале су кључни елемент савременог радног окружења. Ово из разлога што платформе омогућавају комуникацију и размену информација, а и обезбеђивање услуга постаје једноставније. Дигиталне платформе су конципиране на идеји брзог и лаког повезивања људи којима је посао потребан са људима који слободне послове нуде, с тим да централном месту у организацији рада платформе заузима алгоритам. Алгоритам прикупља информације са циљем надгледања и контроле понашања радника, при чему се те информације користе и као подршка за одлуке које се доносе, а које непосредно или посредно утичу на услове рада (слободан приступ послу, радно време, безбедност и здравље на раду, уговорни статус, вођење дисциплинског поступка, раскид уговора, могућност напредовања и сл.). У суштини, дигиталне платформе употребљавају дигиталне системе оцењивања, јер се након завршетка поруџбине, по правилу, тражи од купаца да оцене квалитет пружене услуге.

Из тога следи да су платформски радници изложени обради личних података од стране платформи које их радно ангажују. Ти подаци укључују основне информације као што су име, адреса, број телефона, али и осетљиве податке као што су подаци о локацији, историја плаћања, радне навике и сл. Постоји опасност да се информације садржане на профилима корисника продају трећим лицима зарад остваривања материјалних и других користи, али и да се информације користе у процесу одлучивања са неправичним исходом. Отуда, аутоматизоване и полу-аутоматизоване одлуке, дигитално праћење и обрада личних података представљају изазов за обезбеђивање радних права. У том смислу се као кључно јавља давање одговора на питање како подстаћи иновације и очувати успостављени ниво заштите радних права. Стога, похвално је решење да се аутоматизовано доношење одлука подвргава људском надзору и евалуацији, те да лице које то врши има на располагању

⁷⁴ S. Mangold, *Data privacy and digital work platforms in global perspective*, Italian Labour Law e-Journal 1 (16), 2023, 110.

неопходне ресурсе како би могло да се едукује и процени одлуку коју је донела машина.

Tijana Kovačević, LL.D*

LEGAL CHALLENGES OF PERSONAL DATA PROTECTION OF PLATFORM WORKERS – BALANCING BETWEEN INNOVATION AND PRIVACY

Summary

Digital transformation is one of the most significant trends shaping today's business landscape. Beyond technological advancements, it also offers new ways to organize work, fundamentally changing the nature of labor. Digitalization is not just a technological challenge, it also represents an organizational shift, redefining decision-making processes and management practices. In this new paradigm, algorithms, instead of people, process vast amounts of data and apply specific parameters to determine the rights, obligations, and responsibilities within the employment relationship. The absence of human oversight can lead to biased or unfair outcomes, which is why legal regulation calls for trained and competent individuals to oversee algorithm-driven decisions. This paper examines the solutions outlined in the Directive on improving working conditions in platform work, focusing specifically on the protection of platform workers' personal data and exploring the balance between innovation and privacy in the digital workplace.

Keywords: *personal data protection, platform work, algorithms, labor rights, privacy.*

* Assistant Professor, "Union-Nikola Tesla" University - Faculty of Business Studies and Law.

Јован Живановић*

Прегледни научни чланак
УДК: 347.65/.68:34(4-672EU)
DOI: 10.46793/GP.1601.039Z

SOME REMARKS ON CHOICE OF COURT ISSUES IN EU CROSS-BORDER SUCCESSION CASES

Рад примљен: 16. 04. 2025.
Рад прихваћен за објављивање: 28. 04. 2025.

This article reassesses the choice of court rule from Art. 5 of the European Succession Regulation (ESR) in light of its systemic relation to the rules on adjustment of jurisdiction when the choice of law has been made (Arts. 6 – 9 ESR) and other rules of ESR, primarily to the choice of law rule from Art. 22 ESR and relevant ESR Recitals. Firstly, it examines whether the parties concerned with succession may choose to leave out some succession matters to the jurisdiction of the courts competent under Arts. 4 and 10 (1) ESR, as a literal interpretation of Art. 5 (1) ESR suggests, or whether the jurisdiction of the prorogated court of the chosen law shall encompass the succession as a whole. Then, it explores which interpretation is more aligned with ESR's rules and objectives and better off in the pursuit of the effective operation of Arts. 5 – 9 ESR in practice. To that end, the present article considers a test example of the EU cross-border succession case that exposes challenges to the proper functioning of justice caused by inadequate interpretation and application of Arts. 5 – 9 ESR and reviews the ongoing legislative discussions for the amendment of choice of court rule of ESR through the scope of its foregoing findings.

Key words: *choice of court; Arts. 5 – 9 ESR; systemic interpretation; EU cross-border succession; the proper functioning of justice.*

* Ph.D. student at the Ferenc Deák School of Law of the University of Miskolc (Hungary) and Scientific Researcher at the Central European Academy in Budapest, jovan.zivanovic@centraleuropeanacademy.hu

I OVERVIEW OF ART. 5 ESR AND ITS RELATION TO ARTS. 6 – 9 ESR

European Succession Regulation (abbr. 'ESR')¹ enables testators to enhance their estate planning by choosing the law applicable to their succession.² Chosen law shall only be the law of the state whose nationality the testator possessed at the time of making the choice or at the time of death.³ This limited choice of law averts the choice from being made to encroach legitimate expectations of successors and to affect the rights of the forced heirs to the reserved portion. When selected, the law of the testator's nationality governs succession as a whole.⁴ Based on Art. 22 (2) ESR, choice of law must be expressed in the form of disposition of property upon death, which, under Art. 3 (1) lit. d ESR, is characterized as a will, a joint will, or an agreement as to succession.⁵ As ESR rules are devised so as to ensure that the authority dealing with the succession would, in most cases, be applying its own law, Arts. 5 – 9 ESR provide for the adjustment of jurisdiction when choice of law has been made. These rules pursue the synchronization of forum and ius by relocating the competence from the default courts of the habitual residence under Art. 4 ESR and courts competent under Art. 10 (1) ESR⁶ to the courts or non-judicial authorities of

¹ Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession, OJ L 201 27. 7. 2012, 107.

² Recital 38 ESR: "This Regulation should enable citizens to organise their succession in advance by choosing the law applicable to their succession. That choice should be limited to the law of a State of their nationality in order to ensure a connection between the deceased and the law chosen and to avoid a law being chosen with the intention of frustrating the legitimate expectations of persons entitled to a reserved share."

³ Art. 22 (1) ESR: "A person may choose as the law to govern his succession as a whole the law of the State whose nationality he possesses at the time of making the choice or at the time of death. A person possessing multiple nationalities may choose the law of any of the States whose nationality he possesses at the time of making the choice or at the time of death."

⁴ The scope of the chosen law is listed in Art. 23 (2) ESR.

⁵ Art. 3 (1) lit. d ESR: "Disposition of property upon death means a will, a joint will or an agreement as to succession." Consequently, the choice of law cannot be made as a separate juridical act for the intestate succession.

⁶ For a court to exercise jurisdiction under Art. 10 (1) ESR, the testator must have had their last habitual residence in a third State, while their assets must be located within the jurisdiction of the court competent under Art. 10 (1) ESR. However, the additional connecting factors in Art. 10 (1) ESR – namely, that the deceased either held the nationality of that Member State at the time of death or had habitually resided there within the five years preceding the court's seisure – do not rule out the choice of court e.g. if the deceased was a national of another Member State and had, accordingly, chosen the law of that state. To that effect, Art. 6 ESR expressly speaks of the effects of a choice of court for the courts seised under Arts. 4 and 10 ESR. On the contrary, effects of Art. 6 are not applicable to the court competent under Art. 10 (2) ESR as it

Јован Живановић, Неколико напомена о споразумном избору суда у наследним односима са елементом иностраности унутар ЕУ (стр. 39-60)

the chosen law. However, the destiny of this synchronization depends solely on the will of all subjects to the proceedings. For that reason, different prospects are possible.

By virtue of Art. 5 (1) ESR, the parties concerned may agree that a court of the Member State whose law is chosen by the testator is to have exclusive jurisdiction to rule on any succession matter.⁷ Consequently, choice of court in favour of third State courts is not allowed under ESR. Observing this rule from a systemic perspective, a few implications follow: First, under Arts. 6 (1) lit. b and 7 (1) lit. b ESR, the court seised pursuant to Arts. 4 and 10 ESR must decline its jurisdiction if parties to the choice of court agreement conferred jurisdiction on the court of the chosen law,⁸ which proceeds from the exclusivity of such choice under Art. 5 (1) ESR.⁹ Secondly, whereas the choice of court agreement refers to ‘parties concerned’, it might produce effects even if not concluded by all parties, since Art. 9 (2) ESR provides that those who were not a party to the choice of court agreement can contest the jurisdiction of the chosen court anytime during the course of the proceedings where, if so happens, the chosen court shall decline it.¹⁰ Thirdly, the textual interpretation of Art. 5 (1) ESR

assumes that the testator was not a national of any Member State. It is of note that multiple nationalities equally give rise to jurisdiction under Art. 10 (1) ESR, and that the testator’s nationality shall be determined as a preliminary question pursuant to Recital 41 ESR. Since courts will treat the nationality of their forum as the most relevant one, eventual conflicts of jurisdiction have to be resolved through the *lis pendens* rule of Art. 17 ESR.

⁷ Art. 5 (1) ESR: “Where the law chosen by the deceased to govern his succession pursuant to Article 22 is the law of a Member State, the parties concerned may agree that a court or the courts of that Member State are to have exclusive jurisdiction to rule on any succession matter.”

⁸ It may seem practical to use the term ‘national court’ when referring to the prorogated court of the chosen law. However, since the court competent under Art. 10 (1) ESR may also be the court of the testator’s nationality, it is preferable to distinguish these two for the sake of semantic clarity.

⁹ Arts 6 (1) lit. b ESR: “Where the law chosen by the deceased to govern his succession pursuant to Article 22 is the law of a Member State, the court seised pursuant to Article 4 or Article 10 shall decline jurisdiction if the parties to the proceedings have agreed, in accordance with Article 5, to confer jurisdiction on a court or the courts of the Member State of the chosen law; Art. 7 (1) lit. b ESR: “The courts of a Member State whose law had been chosen by the deceased pursuant to Article 22 shall have jurisdiction to rule on the succession if the parties to the proceedings have agreed, in accordance with Article 5, to confer jurisdiction on a court or the courts of that Member State.”

¹⁰ Art. 9 ESR: “Where, in the course of proceedings before a court of a Member State exercising jurisdiction pursuant to Article 7, it appears that not all the parties to those proceedings were party to the choice-of-court agreement, the court shall continue to exercise jurisdiction if the parties to the proceedings who were not party to the agreement enter an appearance without contesting the jurisdiction of the court. If the jurisdiction of the court referred to in paragraph 1 is contested by parties to the proceedings who were not party to the agreement, the court shall decline jurisdiction. In that event, jurisdiction to rule on the succession shall lie with the courts having jurisdiction pursuant to Article 4 or Article 10.”

suggests that parties may request the chosen court to rule on ‘any succession matter’ rather than the succession as a whole. This would result in a fragmentation of jurisdiction and thereupon introduce obstacles to the uniform application of the applicable substantive law by the courts of different Member States. Accordingly, the question is whether the courts having jurisdiction under Arts. 4 and 10 (1) ESR are allowed to limit the scope of their proceedings only to matters not dealt with by the chosen court, since Art. 5 (1) ESR lacks clear guidance on the issue. Once the part of the succession matter is excluded by the parties from the proceedings of the chosen court, shall the court having jurisdiction under Arts. 4 and 10 (1) ESR reassert its jurisdiction over the excluded matter, and if so, on what grounds is it justified? Inasmuch as the meaning of the sentence ‘any succession matter’ from Art. 5 (1) ESR is treated differently in the literature,¹¹ the examination of its preferred interpretation will be decisive for the analysis of issues related to the choice of court.

Additionally, Art. 6 (1) lit. a ESR enables one of the parties to the proceedings to request courts seised under Arts. 4 and 10 (1) ESR to decline its jurisdiction and examine if the courts of the Member State of the chosen law are better placed to rule on the succession, taking into account, inter alia, the habitual residence of the parties and the location of the assets.¹² If the answer is positive, the jurisdiction will be transferred to the court of the chosen law. However, if the transfer of competence occurs, nothing seems to prevent other heirs to contest transferred jurisdiction, which means that in both situations – where the choice of court is made by an agreement (Art. 6 (1) lit. b ESR) and as a result of the request of one of the parties (Art. 6 (1) lit. a ESR) – the choice of court remains unstable, and its effect depend on all subjects of the succession proceedings.

¹¹ Slavko Đorđević considers that a clear wording of Art. 5 ESR read together with Recital 28 ESR supports the interpretation which enables parties to deliberately break the ‘unity of succession’ on the jurisdictional level, see in: S. Đorđević, *Some Remarks on Prevention and Resolution of Positive Jurisdiction Conflicts Between Croatian (Member State) and Serbian Courts in Cross-border Succession Cases – From Croatian (EU) and Serbian Point of View*, *Pravni vjesnik - Journal of Law and Social Sciences of the Faculty of Law Josip Juraj Strossmayer University of Osijek*, 36/2, 2020, 30; On the contrary, Felix Odersky believes that, due to systemic reasons, Art. 5 ESR must satisfy the requirements of the Art. 22 ESR and, consequently, refer to the ‘succession as a whole’, whereas Recital 28 ESR serves as a guiding principle to determine who are the ‘parties concerned’ in the choice of court agreement for the purposes of Art. 5 ESR; see F. Odersky, *Article 5*, in: *EU Regulation on Succession and Wills – Commentary* (ed. U. Bergquist *et. al.*), Verlag Dr. Otto Schmidt KG, Cologne, 2015, 70 – 74.

¹² Art. 6 (1) lit. a ESR: “Where the law chosen by the deceased to govern his succession pursuant to Article 22 is the law of a Member State, the court seised pursuant to Article 4 or Article 10 may, at the request of one of the parties to the proceedings, decline jurisdiction if it considers that the courts of the Member State of the chosen law are better placed to rule on the succession, taking into account the practical circumstances of the succession, such as the habitual residence of the parties and the location of the assets.”

Јован Живановић, Неколико напомена о споразумном избору суда у наследним односима са елементом иностраности унутар ЕУ (стр. 39-60)

Finally, ESR allows parties to settle their succession amicably out-of-court, irrespective of whether the courts of Member States initiate probate proceedings ex offio. If they do, Art. 8 ESR enables parties to avoid the jurisdiction of Member States under Arts. 4 and 10 ESR and opt for the out-of-court proceedings in the Member State of the chosen law.¹³ If the courts do not commence probate proceedings ex offio,¹⁴ Art. 8 ESR is not applicable but, instead, Recital 29 sentence 2 and 3 ESR allows the parties to amicably settle succession in a Member State of their choice if that is possible under the law of that Member State.¹⁵ These rules, therefore, create the potential for several out-of-court settlements regarding the same succession to proceed parallelly across Member States. In such a situation, Recital 36 ESR instructs the parties involved, once they become aware of the parallel proceedings, to agree among themselves on how to proceed.¹⁶ If the agreement cannot be reached, the succession would have to be dealt with by the courts having jurisdiction under Arts. 4 and 10 ESR.

¹³ Art. 8 ESR: “A court which has opened succession proceedings of its own motion under Article 4 or Article 10 shall close the proceedings if the parties to the proceedings have agreed to settle the succession amicably out of court in the Member State whose law had been chosen by the deceased pursuant to Article 22.”

¹⁴ The majority of Member States follow the principle of ipso iure succession, meaning that estate is transferred to heirs ex lege at the moment of the deceased’s death, without any specific procedure being required, see https://e-justice.europa.eu/topics/family-matters-inheritance/inheritance/succession_en, visit date: 12. 03. 2025. There are also different approaches, such as in case of, e.g., Austrian and Italian succession laws. Aside from specific exceptions, Austrian law does not grant heirs the ipso iure succession of the estate, and a non-contentious proceeding must be initiated by heirs to formally declare the acceptance of the estate (*Einantwortung*). Similarly, under Italian law estate passes to an heir only after the so-called *accettazione* is submitted before the notary or a clerk of the competent court for succession; See §797, and §819 Austrian Civil Code 1811, <https://www.jusline.at/gesetz/abgb/gesamt>, visit date: 12. 03. 2025. and Arts. 459, and 470 – 476 Italian Civil Code 1942, <https://faolex.fao.org/docs/pdf/ita197336.pdf>, visit date: 12. 03. 2025.

¹⁵ Recital 29 sentence 2 and 3 ESR: “Where succession proceedings are not opened by a court of its own motion, this Regulation should not prevent the parties from settling the succession amicably out of court, for instance before a notary, in a Member State of their choice where this is possible under the law of that Member State. This should be the case even if the law applicable to the succession is not the law of that Member State.” See also Judgment of 16 July 2020, *E. E*, C-80/19, EU:C:2020:569, para. 87.

¹⁶ Recital 36 ESR: “Given that succession matters in some Member States may be dealt with by non-judicial authorities, such as notaries, who are not bound by the rules of jurisdiction under this Regulation, it cannot be excluded that an amicable out-of-court settlement and court proceedings relating to the same succession, or two amicable out-of-court settlements relating to the same succession, may be initiated in parallel in different Member States. In such a situation, it should be for the parties involved, once they become aware of the parallel proceedings, to agree among themselves how to proceed. If they cannot agree, the succession would have to be dealt with and decided upon by the courts having jurisdiction under this Regulation.”

Correspondingly, in the absence of the choice of court agreement and where the courts competent under Arts. 4 and 10 (1) ESR do not initiate probate proceedings ex offio, it may happen that some of the parties agree to settle the succession amicably out-of-court in the preferred Member State while others may seek to assert their claims before the court of the deceased's last habitual residence unaware of the former proceeding. Given that non-judicial authorities are not subject to the rules of jurisdiction laid down in the ESR,¹⁷ a lack of coordination between these parallel proceedings may result in a disharmonious adjudication. Since the courts of the deceased's habitual residence cannot rely on the *lis pendens* rule of Art. 17 ESR, the result of parallel succession proceedings hinges solely on which authority decides first, while the parties to the out-of-court proceedings are left with the hope that the succession certificate issued in those proceedings will satisfy conditions of Art. 3 (1) lit. i ESR and be recognized as an authentic instrument under Arts. 59 (1) and 60 (1) ESR in a Member State of the deceased last habitual residence. Likewise, it is possible that those judicial and non-judicial authorities involved may treat the testator's national law differently due to their *ordre public* rules, which means that the substantive results of the same succession case could diverge significantly.

Having regard to the reasoning above, the adjustment of jurisdiction under Arts. 5 – 9 ESR between Member States in matters of succession seems to create issues for procedural economy if all subjects involved (courts/non-judicial authorities, heirs, and beneficiaries) disagree on how to conduct the probate proceedings. In addition, inconsistent treatment of the chosen law by different Member State courts may lead to a result that would be incompatible with the testator's last will. Considering that party autonomy of Art. 22 ESR protects the predictability and stability interests of the deceased, the volatile choice of court could not be regarded as serving those interests. Hence, by creating uncertainty and obstacles to the harmonious functioning of justice, inadequate application of Arts. 5 – 9 ESR undermines the objectives of the ESR stipulated in Recital 38 ESR and, therefore, denies the benefits of the internal market to parties concerned with the succession.

In light of those circumstances, the present article will thereafter consider a case exposing the challenges to the proper administration of justice caused by the inadequate interpretation and application of Arts. 5 – 9 ESR and offer the optimal interpretation of these rules to prevent and resolve described challenges in practice. Finally, it will briefly assess the recent recommendations of the Notaries of Europe (abbr. 'RNE')¹⁸ on the amendment of ESR's choice of court rule through the scope of its foregoing findings.

¹⁷ Judgment of 16 July 2020, *E. E.*, C-80/19, EU:C:2020:569, paras. 67 – 68.

¹⁸ Notaries of Europe, *Monitoring and Evaluating the Application of the Succession Regulation EU 650/2012*, 2023, <https://www.notariesofeurope.eu/en/notaries/mape-successions/>, visit date: 12. 03. 2025

II CHALLENGES OF THE APPLICATION OF ARTS. 5 – 9 ESR IN PRACTICE

The analysis of the international jurisdiction in succession matters within the EU requires several lines of observation. The scrutiny of whether a court may take the case, i.e., whether it ‘has’ jurisdiction under ESR, concerns the determination of the following factors: first, according to the Recitals 7 and 67 ESR, the presence of the international element of the case;¹⁹ secondly, whether the deceased last habitual residence was in the forum or, failing that, whether there are additional links and legitimate interest of the forum to exercise jurisdiction under Arts. 10 or 11 ESR; and thirdly, whether capable parties concerned are properly notified of the action and given adequate opportunity to plead.²⁰ If none of the requirements mentioned are met, the court shall decline its jurisdiction under Art. 15 ESR. Conversely, the inquiry into whether a court will take the case, i.e., whether it chooses to exercise the jurisdiction it ‘has’ under ESR, involves two further questions: first, whether the court should decline jurisdiction under Art. 17 (2) ESR and Art. 8 ESR or, at least, may do it under Art. 6 (1) lit. a ESR; and secondly, whether it must do so under Arts. 6 (1) lit. b and 7 (1) lit. b ESR owing to the choice of court agreement. Alongside, the independence of a court in the exercise of its functions requires it to be able to examine its international jurisdiction in the light of all the data available to it, while pursuing the objective of the proper administration of justice, which underlies the EU law.²¹

In order to efficiently resolve cross-border succession cases, most jurisdiction rules of ESR (Arts. 4, 10 (1), and 11 ESR) favour a uniform treatment of the succession, meaning that the court having jurisdiction will rule on the succession as a

¹⁹ The requirement of ‘cross-border implications’ for the application of ESR is expressly confirmed in the Judgment of 21 June 2018, *Oberle*, C-20/17, EU:C:2018:485, para. 32.

²⁰ This condition stems from Arts. 16 and 40 (1) lit. b ESR; Due to their right to an effective remedy and a fair trial under Art. 47 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union (abbr. ‘CFR’), parties affected by the succession must be properly served with the process constituting succession proceedings, which has to contain necessary information about the circumstances of the first hearing and the grounds on which the proceedings rely, in order to ensure them with sufficient time to arrange the case. If such a relationship between the court and parties concerned cannot be established, the jurisdiction, in principle, should not be exercised; Similarly, while Member State courts are not required to ex offio verify the existence of a final judgment from other Member States in order to exercise jurisdiction over the succession at hand, it proceeds from Art. 40 (1) lit. c and d ESR that if a party files the res iudicata objection, a court seised must decline jurisdiction to avoid conflicting judgments.

²¹ See to that effect Judgment of 28 January 2015, *Kolassa*, C-375/13, EU:C:2015:37, para. 64, and Judgment of 16 June 2016, *Universal Music International Holding*, C-12/15, EU:C:2016:449, para. 45; However, per Advocate General Campos Sánchez-Bordona, this discretion does not entail an active duty to ‘investigate’ whether the evidence submitted by applicants is reliable enough to provide for the conclusive basis for jurisdiction; See Opinion of the Advocate General Campos Sánchez-Bordona delivered on 2 December 2021 in *V A and Z A v TP*, C-645/20, EU:C:2021:977, para. 84.

whole,²² while applying one succession law to the entire estate regardless of the type of the assets.²³ Correspondingly, when a choice of law is made by a testator, Art. 5 (1) ESR vests into the parties themselves an opportunity to prorogate a court of that chosen law. The choice of court rule therefore harmonizes forum and ius, ensures that a jurisdiction is available in the Member State of the testator's nationality, and that the selection of the most suitable jurisdiction for the proceedings is entrusted to those for whom the succession bears the prevailing interest.

However, the wording of Art. 5 (1) ESR suggests that the parties concerned may grant jurisdiction to the chosen court for a specific matter rather than the succession as a whole, which, in turn, breaks the unity of succession on a jurisdictional level and may frustrate the testator's intent for the chosen law to govern the entire succession. If such interpretation is correct, the succession proceedings might be partitioned between the court of the chosen law and the courts having jurisdiction under Arts. 4 and 10 (1) ESR. In that respect, there are two possible scenarios. First, a court having jurisdiction under Arts. 4 or 10 (1) ESR is presented with a choice of court agreement that designates specific matters of the case to the chosen court while leaving others in its jurisdiction. Namely, the parties may specify that the court of the testator's nationality shall have jurisdiction over the succession of an immovable property situated there, while preferring the succession of movable assets located at the testator's place of the last habitual residence to be dealt with by those courts. Consequently, the court first seised is bound to decline jurisdiction over the prorogated matter while retaining jurisdiction over what has been left out from the choice of court agreement. Secondly, a court competent under Arts. 4 or 10 (1) ESR is addressed after the choice of court agreement has been presented to the prorogated court. In that case, the courts other than the chosen court would be required to 'reclaim' jurisdiction over the matters that the parties had excluded from the choice of court agreement.

In both instances, nonetheless, a court having jurisdiction under Arts. 4 and 10 (1) ESR will be compelled to exercise jurisdiction contrary to the intended scope of these rules, as they cover the succession as a whole. Albeit Art. 12 (1) ESR enables a court seised to limit the scope of the proceedings to assets located in its jurisdiction, the rule is to be applied solely in succession cases connected to third States, if it is expected that a forum's decision in respect of the assets located in a third State will not be recognized or enforced therein due to the conflict rules of the respective third State.²⁴ Hence, for the forum to exercise jurisdiction under Arts. 4 and 10 (1) ESR

²² See Judgment of 7 April 2022, *VA and Z A v TP*, C-645/20, EU:C:2022:267, para. 37.

²³ Where jurisdiction is based on Arts. 10 (1) and 11 ESR, Member State courts will apply renvoi under Art. 34 ESR. If the referred third State's conflict rules follow the dualist principle and, for example, refer with regard to immovables to a Member State and with regard to movables to another Member State or third State which accepts renvoi, the 'unity of succession' regarding applicable law would be broken.

²⁴ Art. 12 (1) ESR: "Where the estate of the deceased comprises assets located in a third State, the court seised to rule on the succession may, at the request of one of the parties, decide not to

Јован Живановић, Неколико напомена о споразумном избору суда у наследним односима са елементом иностраности унутар ЕУ (стр. 39-60)

over the matters excluded from the choice of court agreement by limiting the scope of the proceedings to those matters, it would require the adaptation of the scope of Art. 12 (1) ESR in order to do so. In addition, if the succession proceedings are divided between the courts of the Member State of the testator's last habitual residence and those of the Member State of the testator's nationality, different treatment of the chosen law by the courts of the testator's last habitual residence is possible due to their ordre public rules and, consequently, there appears a risk of divergent results being reached regarding the same succession case.²⁵ Let us now analyse all aforesaid aspects of Art. 5 (1) ESR through the test example.²⁶

The testator died habitually residing in Hamburg, was a Dutch national, and chose Dutch law to govern his succession as a whole. In his last will, testator left all of his estate – a flat in Groningen, a vehicle located in Hamburg, and a cottage situated in Bremen – to his two daughters. Several months before the death, the testator gifted his wife an inter vivos gift – a beautiful seasonal house in the coastal city of Noordwijk – believing that her job as an IT programmer at a major tech company would be sufficient for her financial needs. Consequently, he structured his estate planning primarily to ensure his two young daughters receive the estate to secure their future. Upon the testator's death, all heirs decided to grant Dutch courts the exclusive jurisdiction to rule on the flat located in Groningen as they were in the best position to apply their succession law and all related rules for the conveyance of that property to heirs. Moreover, as all heirs were living in Hamburg with the testator in spouse's flat, it seemed natural to them to conduct the probate proceedings regarding property located in Germany at the local courts of their habitual residence. Assuming for now that German courts would be able to limit their scope of proceedings to the assets located in their jurisdiction, they would apply Dutch law to those assets pursuant to Art. 22 ESR.

However, from the perspective of German courts, the application of Dutch law in the present case may raise significant challenges. Namely, under Art. 4:63 (2) (3),

rule on one or more of such assets if it may be expected that its decision in respect of those assets will not be recognised and, where applicable, declared enforceable in that third State.”

²⁵ The issues related to the obstacles of access to foreign law and its improper application due to technical reasons of procedure are quite important aspect in this regard as well. However, they are of secondary relevance for the present investigation as those issues might arise regardless of the will of the forum to apply the chosen law exactly as it would be applied by the chosen court.

²⁶ The course of analysis will start from issues stemming from the application of the chosen law since if the jurisdictional issues are to be answered first, i.e., in a way that shows that courts competent under Arts. 4 and 10 (1) ESR are barred from limiting the scope of succession proceedings in cases connected to other Member States to matters left out by the choice of court agreement using Art. 12 (1) ESR, it would turn out that issues of application of the chosen law would be pointless to discuss. However, the aim is to challenge the presumed literary interpretation of Art. 5 (1) ESR from all aspects available to further justify the different interpretation of Art. 5 (1) ESR.

Sec. 4.4.3 Dutch Civil Code (abbr. 'BW'), a surviving spouse is not considered a forced heir.²⁷ Based on Art. 4:29 – 4:31, Sec. 4.3.2 BW, a spouse is only entitled to a right of usufruct of the estate to the extent that they are in need of support and the right of continued residence under Art. 4:28, Sec. 4.3.2 BW which enables the spouse to make use of the home and household for a period of six months.²⁸ Conversely, based on the § 2303 (1) (2) German Civil Code (abbr. 'BGB'), the spouse excluded from succession by disposition mortis causa is entitled to demand the compulsory share from the heirs.²⁹ In its judgment of 29 June 2022, the German Federal Court of Justice (abbr. 'BGH') ruled that, as an institutional guarantee, the right to a compulsory portion is part of the German *ordre public*.³⁰ It relied on the seminal decision of the German Federal Constitutional Court (abbr. 'BVerfGE') of 19 April 2005, which ruled that, in the light of Arts. 6 (1) and 14 (1) sentence 1 Basic Law (abbr. 'GG')³¹ and following a principle of family solidarity, the testator's children

²⁷ Art. 4:63 (2) and (3), Sec. 4.4.3 BW 2003: "A forced share of a forced heir is a part of the value of the estate of the testator to which the forced heir may lay a claim in spite of testamentary dispositions made under the last will of the testator and gifts (donations) made by the testator during his life. Forced heirs are the descendants of the testator who are called by law to his estate as his intestate heirs, either on account of their own right or on account of a right of representation of an heir who is not alive anymore or who is unworthy at the moment of the devolvement of the estate."

²⁸ See the entire Sec. 4.3.2 BW at <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook044.htm>, visit date: 17. 03. 2025; About the mandatory family protection in the Dutch succession law, see more in W. D. Kolkman, *Compulsory Portion and Family Provision in Netherlands in: Comparative Succession Law, Mandatory Family Protection* (ed. K. G. C. Reid, M. J de Waal, R. Zimmermann), Oxford University Press, Oxford, 2020, 319 – 343.

²⁹ § 2303 (1) (2) BGB 2002: "If a descendant of the testator is excluded by disposition mortis causa from succession, then they may demand their compulsory share from the heir. The compulsory share is one-half of the value of the intestate portion. The parents and spouse of the testator have the same right if they have been excluded from succession by disposition mortis causa. The provision of §1371 remains unaffected."

³⁰ BGH, judgment of 29. 6. 2022 – IV ZR 110/21 = ZEV 2022, para. 14; The case concerned the English testator who died habitually residing in Germany and chose the English law in a will to govern his succession (which consisted of, inter alia, immovable property in Germany). By this disposition he disinherited his adopted son, a German national and resident. Under relevant English rules, precisely Sec. 1 (2) (b) and Sec. 2 (1) The Inheritance (Provision for Family and Dependents) Act 1975, the English courts could at their discretion, provided that the deceased was domiciled in the UK, grant the descendants 'reasonable financial provisions' as it would be necessary for their maintenance in light of the circumstances of the case. Due to the clear difference in the level of protection, the BGH determined that the Inheritance Act 1975 does not guarantee descendants an irrevocable minimum share in the deceased's estate regardless of their financial need, nor does it provide any stable alternative of maintenance or financial compensation in its absence. As a result, being incompatible with the German *ordre public* in the sense of Art. 35 ESR, English law did not apply.

³¹ Art. 6 (1) GG: "Marriage and the family shall enjoy the special protection of the state."; Art. 14 (1) sentence 1 GG: "Property and the right of inheritance shall be guaranteed."

Јован Живановић, Неколико напомена о споразумном избору суда у
наследним односима са елементом иностраности унутар ЕУ (стр. 39-60)

right to a compulsory portion has a character of a fundamental right in the sense of an inalienable and needs-independent minimum economic share in the testator's estate.³² Because a spousal bond equally fall under the scope of Art. 6 (1) GG, surviving spouse's compulsory share shall therefore have a protection of the German ordre public.³³

Since the spouse was excluded from the will in our case, German courts would, upon her claim, disregard applicable rules of Dutch succession law under Art. 35 ESR, and apply in lieu relevant rules of German succession law.³⁴ Pursuant to §2303 sentence 3 and §1371 (1) BGB, a spouse is entitled to half of her intestate portion (1/4 of the estate) increased by the equalized accrued gains.³⁵ Alongside, where the fragmentation of jurisdiction occurs in cross-border succession proceedings, German courts would apply the applicable law to the part of the estate under their jurisdiction as if they ruled on the entire estate, regardless of the other courts' adjudication over remaining assets.³⁶ In light of those circumstances, German courts would rule as follows: Assuming that the value of the assets located in Germany is €100000, the

³² BVerfGE, judgment of 19. 4. 2005 – 1 BvR 1644/00 u. 1 BvR 188/03 = ZEV 2005, paras. 301 – 304.

³³ See also H. Jarass, *Art. 6 GG* in: *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Kommentar (ed. H. Jarass, B. Pieroth), C.H. Beck, Munich, 2024, 254 – 288.

³⁴ As Art 35 ESR does not spell out how to fill the gap created by the application of ordre public, the question is which rule should be applied instead of the incompatible foreign rule. Generally, there is a strong tendency towards lex fori rule. However, German academia appear to favor a more nuanced approach, emphasizing that the judge must first see whether a suitable solution can be derived by adjusting the foreign rule before resorting to the law of the forum in order to minimize interference with the applicable foreign rule and its own conflict of laws system; To that effect see *Deutscher Bundestag 10. Wahlperiode, Artikel 6 EGBGB* in: *Begründung zum Regierungsentwurf eines Gesetzes zur Neuregelung des Internationalen Privatrechts*, 10/504, 1983, 42 – 44, available at: <https://dserver.bundestag.de/btd/10/005/1000504.pdf>, visit date: 18.03. 2025.; W. Wurmnest, *Public Policy in European Private International Law* in: *Public Policy and Private International Law, A Comparative Guide* (ed. O. Meyer), Edward Elgard Publishing Limited, Cheltenham, 2022, 35; For the lex fori approach see P. Mankowski, S. Langenhagen, *Germany* in: *Public Policy and Private International Law, A Comparative Guide* (ed. O. Meyer), Edward Elgard Publishing Limited, Cheltenham, 2022, 203.

³⁵ §1371 (1) BGB: "If the property regime ends by reason of a spouse's death, then the equalisation of the accrued gains is effected by the intestate portion of the surviving spouse being increased by one quarter of the inheritance; it is irrelevant in this context whether the spouses in the individual case achieved accrued gains."; Based on §1373 BGB: "Accrued gains means the amount by which the final assets of a spouse exceed the initial assets"; The regime of the 'community of accrued gains' ('*Zugewinnngemeinschaft*') applies if the nuptial agreement was not concluded by the spouses.

³⁶ See. S. Đorđević, *O problemima nekoordiniranog raspravljjanja zaostavštine jednog lica u različitim pravnim porecima* in: *Pravni Sistem Srbije i Standardi Evropske Unije i Saveta Evrope* (ed. S. Bejatović), Pravni fakultet, Kragujevac, 2010, 383, n. 29.

spouse would receive €25000 while two daughters would receive €37500 each. On the other side, Dutch courts would apply its law to the estate located in Groningen. Since Dutch law does not recognize compulsory share for the surviving spouse, it would fully comply with the last will of the testator. Assuming that the value of the flat is €70000, the two daughters would therefore receive €35000 each. Hence, by the final result of this fragmented adjudication, two daughters would receive €72500 respectively. Such an outcome disrespects the last will of the testator as each daughter is intended to obtain €85000. Moreover, the outcome of the case is fully determined by the forced heirship rule of the German law that was not supposed to be applied at all.

It seems that the result of the hypothetical case is not supported by the ESR. Namely, as of Recital 7 ESR and Art. 22 ESR, the chosen law of the testator's nationality is purported to govern the succession as a whole, corresponding with a presumption that the proper functioning of the internal market is only maintained if the testators are able to organize their succession in advance.³⁷ This interpretation aligns with the general objective of the ESR for establishing uniform regime applicable to all civil law aspects of succession to the estate of a deceased person with cross-border implications.³⁸ Therefore, the choice of law rule enables testator to avoid the application of the default law of habitual residence and protects the estate from being subject to several laws whose application may result in incompatibilities with the testator's predictability interests. As the fulfillment of the testator's will is observed provided that the rights of the parties concerned with that will are achieved, Recital 37 ESR requires the rules of ESR to be construed to effectuate legal certainty for the citizens to know which law will be applied to their succession.³⁹ Nevertheless, the fragmentation of estate on the jurisdictional level between Member State courts might not only disrespect the last will of the testator, it may as well concede the application of one substantive law to produce different solutions across the internal market which, thereby, counters the principles of certainty and foreseeability of the

³⁷ Recital 7 ESR: "The proper functioning of the internal market should be facilitated by removing the obstacles to the free movement of persons who currently face difficulties in asserting their rights in the context of a succession having cross-border implications. In the European area of justice, citizens must be able to organise their succession in advance. The rights of heirs and legatees, of other persons close to the deceased and of creditors of the succession must be effectively guaranteed."

³⁸ See Judgment of 9 September 2021, *UM*, C-277/20, EU:C:2021:708, para. 33.

³⁹ Recital 37 ESR: "In order to allow citizens to avail themselves, with all legal certainty, of the benefits offered by the internal market, this Regulation should enable them to know in advance which law will apply to their succession. Harmonised conflict-of-laws rules should be introduced in order to avoid contradictory results. The main rule should ensure that the succession is governed by a predictable law with which it is closely connected. For reasons of legal certainty and in order to avoid the fragmentation of the succession, that law should govern the succession as a whole, that is to say, all of the property forming part of the estate, irrespective of the nature of the assets and regardless of whether the assets are located in another Member State or in a third State."

substantive result. If decisions given by two Member State courts gravely disagree on the result, as is the case in our example, the general principles of the Recitals 34 and 59 ESR thereof, which seek to avoid the irreconcilable decisions to be given in the different Member States, will be frustrated.⁴⁰ At long last, considering that a party concerned who did not participate in the choice of court agreement may revoke it and, consequently, preclude the chosen court to exercise the jurisdiction, a court competent under Art. 4 or 10 (1) ESR would be required to repeatedly modify the extent of its competence, irrespective of its will and contrary to the scopes of Arts. 4 and 10 (1) ESR, which would exacerbate its efficiency to deliver justice to parties. It is scarcely conceivable that such an unpragmatic solution is intended by the ESR.

One may offer two systemic counterarguments here. Since the choice of law under Art. 22 ESR is limited, it shall not be recognized as an underlying principle of ESR and therefore it does not require absolute respect in every case.⁴¹ In addition, the two jurisdictional regimes of the ESR envisage that the principle of the unity of succession may be disregarded in certain cross-border settings to achieve other conflict of laws considerations: namely, Art. 8 and Recital 29 sentence 2 and 3 ESR with regard to the relocation of the jurisdiction in cases where the succession may be amicably settled out-of-court, and Arts. 10 (2) and 12 (1) ESR, although designed for the succession cases connected to third States. However, it cannot be inferred that these regimes support the fragmentation of the estate on a jurisdictional level between courts of Member States. As a choice of court is limited to Member States, it aims to synchronize the chosen law and court of a Member State. Consequently, pursuant to Recital 7 ESR thereof, it intends to realize the proper functioning of the internal market for EU citizens. Hence, the systemic relation of Art. 5 (1) ESR with other rules of ESR shall be primarily conceived through the requirements of Art. 22 ESR as defining the reach of the sentence 'any succession matter' from Art. 5 (1) ESR. Since the application of Art. 5 (1) ESR is conditional upon the choice of law, it follows that the reasons of systemic consistency require their scopes to be interpreted as having the same reach.

Finally, the lingering jurisdictional question warrants consideration. It may be rightly argued that if all Member States involved uniformly applied the chosen law of the testator's nationality, the sole issue arising out of the fragmentation of jurisdiction would be the uncertain basis for the courts under Arts. 4 and 10 (1) ESR in exercising the limited scope of jurisdiction than provided for by these rules. As said previously, courts having jurisdiction under Arts. 4 and 10 (1) ESR are instructed to exercise jurisdiction over the succession as a whole. In cases where some of the succession matters are allotted to the court of the chosen law, courts competent under Arts. 4 or 10 (1) ESR could not exercise jurisdiction over the entire estate as that would place them in a more favorable position compared to the chosen court, which would

⁴⁰ See Judgment of 21 June 2018, *Oberle*, C-20/17, EU:C:2018:485, para. 53 et seq.

⁴¹ That position the CJEU held in Judgment of 12 October 2023, *OP v. Notariusz Justyna Gawlica*, C-21/22, EU:C:2023:247, para. 33.

frustrate the principle of equal allocation of jurisdiction in succession matters in the sense of Recital 30 ESR,⁴² and disregard the exclusive character of the choice of court agreement. Hence, what is left for the courts competent under Art. 4 or 10 (1) ESR in the present situation is to limit the scope of their proceedings to the matters excluded by the parties from the choice of court agreement. The only way to do it, we recall, is to invoke Art. 12 (1) ESR. It was also reasoned that these courts would have to adapt Art. 12 (1) ESR in order to limit the scope of the proceedings to the assets located in their jurisdiction in cases connected to other Member States.⁴³ However, it is barely plausible that the adaptation of Art. 12 (1) ESR has any sense here when all we need for the reasonable and easy solution of the jurisdiction question is to properly interpret the conflict rule of Art. 5 (1) ESR to imply that the choice of court refers to the succession as a whole. Likewise, if one estimates that the adaptation of jurisdiction rules of ESR is, or might be, desirable and justified in certain cases, the principle of the coherence of the internal market⁴⁴ requires such action to be ultimately subjected to the CJEU's evaluation for the purposes of the uniform application of EU law.⁴⁵

⁴² Recital 30 ESR: "In order to ensure that the courts of all Member States may, on the same grounds, exercise jurisdiction in relation to the succession of persons not habitually resident in a Member State at the time of death, this Regulation should list exhaustively, in a hierarchical order, the grounds on which such subsidiary jurisdiction may be exercised."

⁴³ About the use of adaptation method ('*Anpassung*') in private international law see S. Đorđević, *Prilagodavanje u međunarodnom privatnom pravu* (doctoral thesis), Belgrade, 2010, 52 et seq; G. Dannemann, *Die ungewollte Diskriminierung in der internationalen Rechtsanwendung*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004, 153 – 217; G. Kegel, *Begriffs und Interessenjurisprudenz im Internationalen Privatrecht* in: Festschrift für Hans Lewald (ed. M. Gerwig, et. al), Verlag Helbing & Lichtenhahn, Basel, 1953, 259 – 283; For the appealing critique of the adaptation method see A. A. Ehrenzweig, *Specific Principles of Private Transnational Law*, Recueil, Brill, 1968, 252 – 253.

⁴⁴ Based on the Judgment of 6 October 1982, *Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, Case C-283/81, EU:C:1982:335, para. 20, the principle of coherence of the internal market requires every EU law rule to be put into its context and interpreted in the light of the ever-evolving EU law as a whole; For those uninitiated, about the internal coherence ('*innerer Zusammenhang*') as a central feature of a normative system read W. Krawietz, *Recht als Regelsystem*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart, 1984, 68–73, and N. Luhmann, *Das Recht der Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993, 165 – 214.

⁴⁵ While the CJEU's has not expressed its standpoint yet, Advocate General Maciej Szpunar considers that the adaptation method is broadly permissible at both the 'level of conflict-of-law rules by redefining their scope in such a way as to avoid contradictions and resolve the case pursuant to one applicable law, or at the level of the rules of substantive law by amending provisions which are contrary to one another'; See Opinion of the Advocate General Szpunar delivered on 13 December 2017, *Doris Marget Lisette Mahnkopf v Sven Mahnkopf*, Case C-588/16, EU:C:2017:965, para. 63–64; However, the CJEU's general rules for the interpretation of EU law should be heeded, see Judgment of 18 October 2011, *Oliver Brüstle v Greenpeace eV*, C-34/10, EU:C:2011:669, para. 25: "It must be borne in mind that, according to settled case-law, the need for a uniform application of European Union law and the principle of equality require that the terms of a provision of European Union law which makes no express

Јован Живановић, Неколико напомена о споразумном избору суда у наследним односима са елементом иностраности унутар ЕУ (стр. 39-60)

In light of the foregoing exposition, Art. 5 (1) ESR should be construed as that the parties concerned to the choice of court agreement confer exclusive jurisdiction to the chosen court over the succession as a whole. Bearing that in mind, the following analysis of Arts 6 (1) lit. a and 8 ESR and Recital 29 sentence 2 and 3 ESR will be based on the presumption that Art. 5 (1) ESR does not allow the parties to define the scope of the proceedings of the chosen court as they prefer. Consequently, it will be tried if the suggested interpretation offers any practical advantages and enables the persons to exercise their succession rights more effectively.

III TENTATIVE INTERPRETATION OF ARTS. 5 – 9 ESR

At the request of one of the parties to the proceedings, Art. 6 (1) lit. a lets the court seised under Arts. 4 or 10 ESR to decline jurisdiction if it considers that the court of a chosen law is better placed to rule on the succession.⁴⁶ In so doing, a court must weigh all the practical aspects of the case, including the habitual residence of the parties and location of the assets. Unlike the compulsory transfer of jurisdiction under Art. 6 (1) lit. b ESR, in this context, courts competent under Arts. 4 or 10 (1) ESR have the discretion to determine whether to take or decline jurisdiction, whereas a request from just one of the parties is sufficient for them to entertain the mechanism of Arts. 6 (1) lit. a and 7 (1) lit. a ESR. If a court decides to transfer jurisdiction to the court of chosen law, it follows from Art. 7 (1) lit. a ESR that the prorogated court cannot review if it is better placed to rule on the succession, which makes its jurisdiction temporarily perpetuated. Identifying a party to the proceedings requires consistency with the notion of the ‘party concerned’ in the sense of Art. 5 (1) ESR and Recital 28 ESR. However, if there is only one party to the proceedings who cannot conclude an agreement with oneself, it falls to the court seised to assess whether the court of the chosen law is better suited to rule on the succession.

The question arises whether Art. 9 (2) ESR is applicable when Art. 6 (1) lit. a ESR is triggered. As observed in the introduction, Art. 9 (2) ESR enables a party who was not a party to the choice of court agreement to contest the jurisdiction of the court exercised under Art. 7 ESR. Yet, if there is only one heir to the succession (without creditors and other interested parties), the transfer of jurisdiction can only occur via the discretion of the court competent under Arts. 4 or 10 (1) ESR. Conversely, one may ponder why would any of the parties, if there are more of them, use the right of Art. 6 (1) lit. a ESR instead of Art. 6 (1) lit. b ESR when it is in their interest to settle

reference to the law of the Member States for the purpose of determining its meaning and scope must normally be given an independent and uniform interpretation throughout the European Union.”

⁴⁶ Although neither Art. 6 nor Art. 7 ESR explicitly refers to the declining of jurisdiction, the CJEU has affirmed that for jurisdiction to be declined under Art. 7 (1) lit. a ESR it is not necessary for a court competent under Arts. 4 or 10 ESR to explicitly decline its jurisdiction, as the decline follows ipso iure after the transfer of jurisdiction occurs under Art. 6 (1) lit. a ESR; See Judgment of 9 September 2021, *RK v CR*, C-422/20, EU:C:2021:718, para. 36.

the succession effectively and without interruption from some of the parties who were excluded from the choice of court agreement?⁴⁷ Having in mind that Art. 9 (2) ESR is applicable when choice of court was made, parties to the proceedings shall be encouraged by the court or notary to make the agreement if they want the court of the chosen law to rule on their succession and to minimize the potential objections of that jurisdiction by other heirs.

Nevertheless, it seems that Art. 9 (2) ESR is meant to be applied in the case of Art. 6 (1) lit. a ESR as well. Although Art. 9 (2) ESR expresses only the challenge of the choice of court agreement, Art. 6 (1) lit. a ESR instructs court to assess the habitual residence of the 'parties' as a practical circumstance of the case, implying that there may be more than one party to the proceedings. However, if a court accepts a request from one party to transfer jurisdiction to the court of the chosen law, while other parties to the proceedings are either absent or reluctant to respond at this stage, they should not be barred from later contesting the transferred jurisdiction. This is especially important because the court of the chosen law cannot review its own jurisdiction under Art. 7 (1) lit. a ESR. Given that the court of the chosen law rules on the succession as a whole, the other parties to the proceedings would be placed at a clear disadvantage compared to the party requesting the transfer of jurisdiction if they were denied the right to consent to that transfer. This disadvantage is further exacerbated by the fact that they are unable to bring their claims before the courts competent under Arts. 4 or 10 (1) ESR due to effects of Art. 7 (1) lit. a ESR. Hence, the proposed interpretation of Art. 5 ESR enables Art. 9 (2) ESR to cover the cases where the transfer of jurisdiction occurs under Art. 6 (1) lit. a ESR which, thereby, supports the procedural equality of heirs and aligns with the condition for the application of Art. 9 (2) ESR, namely, if the jurisdiction is established under Art. 7 ESR, both in cases of lit. a and b.

In contrast, Art 8 ESR and Recital 29 sentence 2 and 3 ESR give more freedom to parties compared to Arts. 6 (1) lit. b and 7 (1) lit. b ESR. These rules regulate the choice of the parties who want to settle their succession amicably outside of the judicial proceedings. But there is a substantial difference in effect depending on whether a court initiates probate proceedings ex offio or not. In the first case, parties to

⁴⁷ The main issue with this reflection is the assumed rationality of the parties in cross-border cases. Although objective and subjective connecting factors incline parties towards a particular jurisdiction, they are often influenced by various cognitive and emotional biases that affect both their choice of law or court and the process by which such choices are made. Hence, it is for the authority dealing with the cross-border case to prevent that parties suffer from their own miscount and to make sure their biased conduct is not exploited by others. At times, this may even justify the modified interpretation of default conflict rules to effectuate justice in real-life circumstances; About this conception in both continental and common law traditions see J. Ungerer, *Nudging in Private International Law, The Design of Connecting Factors in Light of Behavioural Economics*, *RabelsZ* 86, Tübingen, 2022, 1 – 31, and M. J. Whincop, M. Keyes, R. Posner, *Policy and Pragmatism in Conflict of Laws*, Ashgate Dartmouth, Aldershot, 2001, especially 127 – 167.

Јован Живановић, Неколико напомена о споразумном избору суда у
наследним односима са елементом иностраности унутар ЕУ (стр. 39-60)

the proceedings may agree to settle their succession out-of-court but only in the Member State of the chosen law. In the latter case, when a court does not initiate probate proceedings of its own motion, parties can settle amicably out-of-court in the Member State of their preference provided that is possible under the law of that Member State. Hence, Art. 8 ESR accommodates cases when the parties want to choose a non-judicial authority of the chosen law to rule on the succession, which would not be possible under Art. 5 ESR, while Recital 29 sentence 2 and 3 ESR enables parties to freely agree among themselves in which Member State to settle their succession before a non-judicial authority. Considering that parties confer exclusive jurisdiction to the court of the chosen law to rule on the succession as a whole, the application of Art. 8 ESR and Recital 29 sentence 2 and 3 ESR shall generate more certainty in practice.

Particularly, Art. 8 ESR is relevant where the non-judicial authority has a legitimate interest to rule on the succession. For instance, the testator died habitually residing in the Czech Republic, was a French national, and chose French law to govern his succession as a whole.⁴⁸ In the Czech Republic probate proceedings are opened by the courts ex offio.⁴⁹ Since the testator's spouse and minor child live in France, they want the succession to be settled out-of-court by a French notary under the 'act de notoriété', which is required for minors under French procedural laws.⁵⁰ Were it not for Art. 8 ESR, the heirs would be prevented from doing so, as Art. 5 (1) ESR does not allow the choice of a non-judicial authority that does not qualify as a court under Art. 3 (2) ESR.⁵¹ Hence, if parties agree to settle their succession before

⁴⁸ The following example, with further expounding, is adapted from F. Odersky, *Article 8 in: EU Regulation on Succession and Wills – Commentary* (ed. U. Bergquist et. al.), Verlag Dr. Otto Schmidt KG, Cologne, 2015, 83.

⁴⁹ See at: <https://www.successions-europe.eu/Answers.aspx?c=cz&l=en&q=18>, visit date: 20. 03. 2025.

⁵⁰ The act de notoriété attests the status of an heir at the time of the opening of the succession proceedings. Under French succession law, act de notoriété is compulsory if the assets of the estate are valued at more than € 5000, if the deceased left a minor heir or an incapacitated adult, if it is necessary to use a genealogist to find the heirs, if the deceased had drawn up a marriage contract during his lifetime, and if the assets of the estate include immovables; See Arts. 710-1 and 730-1 French Civil Code 2025 at https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/, visit date: 20. 03. 2025. and Chambre des Notaires de Paris, *Comment obtenir un act de notoriété?*, at https://paris.notaires.fr/sites/default/files/acte_notoriete_mars_2013.pdf, visit date: 20. 03. 2025.

⁵¹ Art. 3 (2) ESR: "For the purposes of this Regulation, the term 'court' means any judicial authority and all other authorities and legal professionals with competence in matters of succession which exercise judicial functions or act pursuant to a delegation of power by a judicial authority or act under the control of a judicial authority, provided that such other authorities and legal professionals offer guarantees with regard to impartiality and the right of all parties to be heard and provided that their decisions under the law of the Member State in which they operate: (a) may be made the subject of an appeal to or review by a judicial

the French notary, it is compulsory for the Czech court to close the proceedings under Art. 8 ESR. Due to that, Art. 8 ESR shall produce the same effects as Art. 5 ESR, meaning that the conferred jurisdiction of the French notary shall be exclusive and encompass the succession as a whole.

As for cases covered by Recital 29 sentence 2 and 3 ESR, the predicament is somewhat offbeat. The choice of the non-judicial authority of the preferred Member State can be quite frequent since many Member States do not initiate probate proceedings *ex offio*.⁵² In such circumstances, heirs are entitled to pursue out-of-court proceedings in a Member State, even if the non-judicial authority in question will not apply its law. Since non-judicial authorities are not subject to the ESR's rules of jurisdiction, they may exercise their jurisdiction under national laws on bases different from those of the ESR. Hence, it may be that several out-of-court proceedings or one court proceeding and one out-of-court proceeding are initiated in parallel across Member States regarding the same succession. Recital 36 ESR envisages that conflict between those parallel proceedings shall be resolved either by the agreement of parties or, in its absence, by the compulsory reference of the jurisdiction to the courts competent under Arts. 4 or 10 (1) ESR. In light of the scope of the choice of court rule under Art. 5 ESR, the same extent of jurisdiction should be relevant for Recital 29 sentence 2 and 3 ESR. Consequently, if the parties agree on a non-judicial authority of a preferred Member State, that authority shall have jurisdiction over the succession as a whole. Conversely, if the parties are unable to reach an agreement, thereby triggering the jurisdiction of courts competent under Arts 4 or 10 (1) ESR, the parties will be able to exercise all rights under Arts. 6 and 7 ESR.

However, parties and courts or non-judicial authorities may not be aware that the succession proceedings in different Member States have commenced. For example, the testator lived in Saarbrücken, was a Luxembourgish national, and chose Luxembourgish law to govern his succession as a whole, leaving half of the estate to his two sons in equal shares and half to his spouse. The elder son is a practicing solicitor in Ghent, while the younger son works as an engineer in Lyon. Their mother lived with the testator in Saarbrücken. As none of the courts in the relevant jurisdictions (Germany, Belgium, France, and Luxembourg) initiate cross-border probate proceedings *ex offio*,⁵³ the heirs sought the services of notaries. The decision was a consequence of their inability to reach an agreement on the choice of court because the elder son and the mother had been on bad terms and without communication in the period preceding the testator's passing, while the younger son was rather indifferent towards the estate and unaware of the testator's will. Assume that the spouse addressed a Luxembourgish notary for the issuance of a European

authority; and (b) have a similar force and effect as a decision of a judicial authority on the same matter."

⁵² See *supra* note 14; Currently, 22 Member States recognize authentic acts issued by notaries in succession matters, see <https://www.authentic-acts.eu/>, visit date: 20. 03. 2025.

⁵³ See internet link at *supra* note 14.

Јован Живановић, Неколико напомена о споразумном избору суда у наследним односима са елементом иностраности унутар ЕУ (стр. 39-60)

Certificate of Succession ('ECS')⁵⁴ to establish her status as an heir based on the testator's will, the elder son initiated the probate proceedings before the German notary, whereas the younger son entered a procedure of waiving his testamentary share in favor of his mother before the French notary. Consequently, there will be a disharmonious adjudication if the parties and notaries involved remain unaware of the parallel proceedings, especially when those proceedings are handled at different points in time. If the German notary rules based on the testator's will, not cognizant of the younger son's renunciation of the share, its decision would be inconsistent with that of the French notary. Likewise, the accuracy of the ECS issued to the spouse would be compromised as it reflects only her entitlement based on the compulsory portion and the added share allocated through the testator's last will.⁵⁵

Albeit, perhaps, rare, the lack of cooperation between parties in cases where succession is dealt with by notaries across different Member States clearly hampers the efficiency of the cross-border succession proceedings and alleviates the free movement of heirs by introducing barriers to the exercise of their succession rights in full capacity across the EU. To effectively safeguard the guaranteed rights of successors in cross-border cases, notaries acting under Recital 29 sentences 2 and 3 ESR shall ensure that all parties involved in the succession are properly informed of any parallel proceedings, preferably via the e-Justice portal or other available official channels.⁵⁶ Likewise, it is equally important that the notaries serve the extra-judicial documents and notices to the parties in a direct and rapid way, using all means provided by the EU Service Regulation.⁵⁷

IV RECOMMENDATIONS OF THE NOTARIES OF EUROPE: THE BETTER LAW-MAKING ASSESSMENT

⁵⁴ Pursuant to Art. 63 (1) (2) ESR: "The Certificate is for use by heirs, legatees having direct rights in the succession and executors of wills or administrators of the estate who, in another Member State, need to invoke their status or to exercise respectively their rights as heirs or legatees and/or their powers as executors of wills or administrators of the estate. The Certificate may be used, in particular, to demonstrate one or more of the following: (a) the status and/or the rights of each heir or, as the case may be, each legatee mentioned in the Certificate and their respective shares of the estate; (b) the attribution of a specific asset or specific assets forming part of the estate to the heir(s) or, as the case may be, the legatee(s) mentioned in the Certificate; (c) the powers of the person mentioned in the Certificate to execute the will or administer the estate.

⁵⁵ While Art. 66 (4) ESR imposes an obligation on the issuing authority to take all necessary measures to hear all parties involved in the succession or to make a public announcement to ensure a comprehensive certification of facts, a waiver of succession may occur in another jurisdiction after the ECS has already been issued.

⁵⁶ See at: <https://e-justice.europa.eu/select-language?destination=/node/2>, visit date: 20. 03. 2025.

⁵⁷ Regulation (EU) No 2020/1784 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters (service of documents) (recast), OJ L 405 2. 12. 2020, 40.

Although ESR enables parties to choose the court of the chosen law to govern the succession as a whole, such jurisdiction does not enjoy lasting perpetuation due to the prerogative of Art. 9 (2) ESR. In the RNE from 2023, the survey conducted among 2.025 notaries showed that 84% of them have never encountered jurisdictional clauses in succession cases.⁵⁸ In states like Bulgaria, Luxembourg, Lithuania, and Greece choice of court is almost nonexistent, while, in contrast, in states such as Netherlands and Estonia and, to a lesser extent, Austria, Poland and Portugal choice of court is used more frequently.⁵⁹ While the limited use of choice of court may seem surprising, it is likely driven by concerns over its inherent instability and the perception of ESR's addressees that a literal interpretation of the phrase 'any succession matter' in Art. 5 ESR might lead to the scission of succession on jurisdictional level. While this paper aspired to primarily settle the latter concern, addressing the instability of a choice of court requires further legislative activity. In that sense, the RNE conceives the two propositions *de lege feranda*: the choice of court by the heirs in the absence of a choice of law and the choice of court by the testator.

Regarding the former, it is believed that it could prove useful if all the heirs live in the Member State of the testator's nationality, whereas the testator habitually resided in another Member State and did not choose the law.⁶⁰ From a legislative point of view, this could be done either by modifying Art. 15 ESR to exclude the *ex offio* review of jurisdiction when all heirs accept the jurisdiction of the courts of one Member State, or by cutting the link between the choice of court and the existence of a choice of law from Art. 5 ESR.⁶¹ However, the applicable law would still be different from the law of the forum (the courts of the testator's nationality would apply the law of the testator's last habitual residence). Likewise, a mere reason of convenience does not suffice to compromise logic underlying Recital 7 ESR and Art. 22 ESR. If the testator made the will but did not choose the law of their nationality, it means (or it is likely be held as true) that they counted with the law of their last habitual residence to govern the succession, and the *ordre public* rules of the courts of testator's nationality may hinder the effectuation of their will.

As concerns the latter proposal, allowing testators to designate the courts of the Member State of their nationality when they chose that law is said to both enhance the predictability of the result, if the heirs would be bound by such a choice, and reduce the instances where the applicable law does not coincide with the jurisdiction.⁶² However, Art. 9 ESR would need to be supplemented with the separate paragraph

⁵⁸ Notaries of Europe, *MAPE Succession Final Study*, 2023, <https://www.notariesofeurope.eu/en/notaries/mape-successions/>, 31, visit date: 20. 03. 2025.

⁵⁹ Notaries of Europe, *op. cit.*, 31; For a detailed report see: <https://www.notariesofeurope.eu/en/notaries/mape-successions-interactive-dashboard/>, visit date: 20. 03. 2025.

⁶⁰ Notaries of Europe, *op. cit.*, 32.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Ibid.*, 33.

prescribing that parties cannot contest the jurisdiction if the testator chose the court. This means that a choice of court by the testator would have an exclusive character and cover the succession as a whole. But it is difficult to welcome that such an exclusive choice of court could be made unilaterally, as it would significantly constrain the parties' access to justice. Art. 9 ESR exists for a reason, and it is to justify the jurisdiction of the prorogated court unless the continuation of an action there will work injustice because it would be vexatious to some of the parties legitimately entitled to succession or would cause any abuse of due process for those who would be exposed to hardships of being forced to plead in that court.

Instead, it is suitable to introduce clear time limits within which a party excluded from the choice of court or non-judicial authority may challenge such choice, as the sentence 'in the course of proceedings...' in Art. 9 (1) ESR fails to unambiguously give the answer to the matter. This approach would ensure that all heirs have the opportunity to voice their concerns regarding jurisdiction while preventing an unreasonable action to put off the proper functioning of justice in EU cross-border succession cases.

V CONCLUSION

A systemic interpretation of Art. 5 ESR supports the view that the prorogation of jurisdiction in matters of succession shall extend to the succession as a whole, aligning more closely with the objectives and underlying principles of the ESR, but also facilitates the effective application of Arts. 6 – 9 ESR in practice. Accordingly, parties concerned with the succession may therefore synchronize the law chosen by the testator with the courts of that chosen law to encompass the succession as a whole. Allowing parties to create the scission of jurisdiction by excluding certain matters from the jurisdiction of the court chosen under Art. 5 and instead leaving them to courts competent under Arts. 4 or 10 (1) ESR does not only interfere with the intended scope of jurisdiction of those courts but also compromises the legitimate expectations of testators who, pursuant to Art. 22 ESR, anticipate the uniform application of a single substantive law to their succession.

Nevertheless, a key impediment to the proper functioning of justice remains the mechanism under Art. 9 ESR, which permits parties who were not involved in the choice of court or non-judicial authority to challenge such a choice and impair its effects. While the analyzed Recommendations of the Notaries of Europe regarding revision of the choice of court rule from ESR show promise and reflect an exemplary pragmatic view to EU cross-border succession relations, they lack proper engagement with the broader systemic implications. In this regard, we favor the introduction of clear and precise time limits within which the challenges to the jurisdiction of the prorogated court must be raised. It is because any amendment of the choice of court rule from ESR must both take into account practical aspects and be consistent with the ESR's system of rules and principles.

Јован Живановић*

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О СПОРАЗУМНОМ ИЗБОРУ СУДА У НАСЛЕДНИМ ОДНОСИМА СА ЕЛЕМЕНТОМ ИНОСТРАНСТИ УНУТАР ЕУ

Резиме

У овом раду се анализира правило о споразумном избору суда из чл. 5 ЕУ Уредбе о наслеђивању (Уредба) у светлу његове системске повезаности са правилима о прилагођавању надлежности у случају избора меродавног права (чл. 6 – 9 Уредбе) и другим правилима Уредбе, а првенствено са колизионим правилом о избору меродавног права за наслеђивање из чл. 22. Најпре, испитује се да ли заинтересоване стране у поступку могу одлучити да нека наследноправна питања оставе на одлучивање судовима држава чланица надлежних према чл. 4 и 10 (1) Уредбе, како проистиче из дословног тумачења чл. 5 (1) Уредбе, или надлежност изабраног суда треба да се односи на одлучивање о свим наследноправним питањима (тј. о наслеђивању у целини). Затим, истражује се које је од два тумачења усклађеније са правилима и циљевима Уредбе у смислу да омогућава ефективну примену чл. 5 – 9 Уредбе у пракси. Најзад, анализира се хипотетички пример прекограничног наслеђивања у ЕУ како би се указало на препреке за правилно функционисање правосуђа услед неадекватног тумачења и примене чл. 5 – 9 Уредбе и разматра се текућа законодавна дискусија поводом измене правила о споразумном избору суда кроз призму наведених истраживања.

Кључне речи: споразумни избор суда, чл. 5 – 9 Уредбе о наслеђивању, системско тумачење, прекогранично наслеђивање у ЕУ, правилно функционисање правосуђа.

* Докторанд на Правном Факултету у Мишколцу (Мађарска) и истраживач на Средње Европској Академији у Будимпешти (CEA).

Емилија Костић Пантелић*

Прегледни научни чланак

УДК: 347.672

DOI: 10.46793/GP.1601.061KP

РЕГУЛАТИВА ВАНРЕДНИХ ЗАВЕШТАЈНИХ ФОРМИ У СРПСКОМ ПРАВУ СА ОСВРТОМ НА УПОРЕДНОПРАВНА РЕШЕЊА**

Рад примљен: 11. 09. 2025.

Рад прихваћен за објављивање: 23. 09. 2025.

Предмет истраживања је нормативни оквир ванредних завештајних форми у српском праву, уз осврт на упоредноправне моделе. Полазећи од одређивања појма и основних карактеристика ванредних завештања, аутор анализира и критички разматра војно и бродско завештање као једине нормиране ванредне завештајне облике у домаћем праву, указујући на њихове бројне недостатке. Упоредна анализа појединих европских законодавстава омогућава сагледавање различитих приступа регулисању истих форми, као и идентификацију других ванредних облика који нису познати српском праву. На основу тих увида, аутор у закључку формулише предлоге за унапређење домаћег законодавства, са циљем да се обезбеди већа доступност, ефикасност и правна сигурност приликом тестирања у ванредним околностима.

Кључне речи: *завештање, ванредне завештајне форме, ванредне околности, војно завештање, бродско завештање.*

I УВОД

Тестамент, као једностран, формалан и строго личан правни посао, представља један од кључних института наследног права. Његова формалност служи као гаранција озбиљности и промишљености завештаоачеве последње воље. Услед разноврсних околности у којима завешталац може изразити своју вољу, правни системи широм света развили су више облика завештања. Поред

* Истраживач-приправник Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ekostic@jura.kg.ac.rs.

** Рад је резултат научноистраживачког рада аутора у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2025. годину, који се финансира из средстава Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

редовних, посебно место заузимају ванредне завештајне форме, које представљају нужан одговор на специфичне и често непредвидиве ситуације у којима се завешталац може наћи. Ове форме стоје на средини између редовних и изузетних завештања, јер спајају њихове поједине елементе.

Иако поједини аутори грађанскоправног усмерења¹ истичу да је због ретке примене у пракси оправданост њиховог постојања у позитивном праву упитна, такав став није у потпуности одржив. Наиме, и други облици завештања бележе незнатну практичну примену, али се њихово нормирање не доводи у питање. Ипак, неспорно је да Закон о наслеђивању, као и Преднацрт Грађанског Закона Републике Србије, који на готово идентичан начин уређује ванредне завештајне форме, садрже бројне пропусте и недоумице, што указује на потребу њиховог критичког преиспитивања.

Сходно наведеном, овај рукопис је посвећен анализи нормативног оквира ванредних завештајних форми у српском праву, уз упоредноправни осврт који омогућава сагледавање различитих решења и приступа. Посебна пажња биће усмерена на услове и поступак њиховог сачињавања, круг лица овлашћених за сачињавање завештања, круг лица која се могу наћи у улози завештаоца, те на питање временског важења, као и чувања ових завештања. Упоредна анализа омогућиће не само идентификацију заједничких карактеристика, већ и уочавање предности које поједини страни правни системи нуде у односу на домаће право. На крају, на основу изнете анализе, биће формулисани конкретни предлози за побољшање српског законодавног оквира, како би се осигурала већа правна сигурност и практична применљивост ванредних завештајних форми.

II ПОЈАМ И ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ВАНРЕДНИХ ЗАВЕШТАЈНИХ ФОРМИ

Савремени правни системи препознају различите форме завештања. Оне су резултат правне традиције, потреба друштва, економског развоја и стварноправних кретања. Због тога постоје разлике, али и сличности у врстама тестамената које правни системи признају. Оно што је заједничко свим правним системима јесте да се у погледу могућих и допуштених завештајних форми примењује принцип *numerus clausus*. На основу типизираних критеријума врши се истоветна класификација завештајних форми.² Тако се

¹ Н. Стојановић, *Наследно право*, Ниш, 2022, 235-237.

² Т. Ђурђић Милошевић, *Јавне завештајне форме у српском праву*, у: Усклађивање правног система Србије са стандардима ЕУ (ур. С. Соковић), књ. 9, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац, 2021, 438-439.

разликују: писана и усмена завештања³; јавна и приватна завештања⁴; редовна, ванредна и изузетна завештања.⁵

У фокусу овог поглавља налазе се управо ванредне завештајне форме, које представљају специфичну категорију унутар треће наведене класификације. Ваља истаћи да према схватању дела доктрине, поред редовних, постоје и две врсте привилегованих завештања: усмено, као право привилеговано завештање и војно, односно бродско завештање (као и евентуално остала завештања у погледу којих постоје одступања у погледу органа пред којима се сачињавају), као неправна привилегована завештања.⁶ Претежни део домаће цивилистике, међутим, последње споменута завештања дефинише као ванредне облике, управо узимајући у обзир специфичност да приликом њиховог састављања учествује орган, односно лице коме то не представља редовно овлашћење. У том смислу, у њој је као основна, прихваћена подела облика завештања на редовне и изузетне, који представљају две супротности у класификацији, на чијој се средини налазе ванредни облици завештања.⁷

Редовни облици завештања се могу сачињавати увек, без обзира на околности у којима се завешталац налази, захтеви форме су строги и важе неограничено време.⁸ Изузетни облици завештања се могу сачињавати само у изузетним околностима, и њих карактеришу блажи услови форме у односу на редовне завештајне облике и временски су орочени.⁹ Ванредни облици завештања се, како је поменуто, налазе између ових крајности. Они се могу сачињавати само у одређеним околностима (ратни сукоби, пловидба бродом, лет авионом), за њих су предвиђени исти услови форме као и за сачињавање редовних облика завештања, и они су ограниченог рока важења.¹⁰ Тако, у погледу услова форме одговарају редовним облицима завештања и ограниченог су рока трајања што одговара изузетном завештању. Међутим, оно што је посебно карактеристично за ванредна завештања јесте да их сачињава овлашћено лице коме састављање завештања не представља редовно службено

³ У зависности од тога да ли је завешталац своју изјаву последње воље саопштио написаним или усмено изговореним речима, сви облици завештања могу се поделити на усмена и писмена. Вид. Н. Стојановић, *op. cit.*, 218.

⁴ Када је реч о подели на јавне и приватне тестаменте, јавни су они код којих као битан елемент фигурира присуство нотара, судије или неког другог лица које је носилац јавних овлашћења, што код приватних није случај. Вид. Д. Ђурђевић, *Институције наследног права*, Београд, 2023, 129.

⁵ Н. Стојановић, *op. cit.*, 218.

⁶ Ј. Видић, *Ванредни облици завештања у праву Србије и осталим савременим правима Европе*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 4, 2017, 1542.

⁷ *Ibid.*, 1542-1543.

⁸ Н. Стојановић, *op. cit.*, 218.

⁹ *Ibid.*, 219.

¹⁰ *Ibid.*, 219. у вези са: Д. Ђурђевић, *op. cit.*, 129.

пословање, већ само ванредно.¹¹ Што се тиче ванредних и изузетних завештајних форми, савремени правни системи познају макар једну привилеговану врсту. У већини права заступљена су војна завештања, као и друга специјална завештања која су сачињена на броду, у авиону, у хитним случајевима (за време временских непогода, несрећа, епидемија итд.).¹²

III РЕГУЛАТИВА ВАНРЕДНИХ ЗАВЕШТАЈНИХ ФОРМИ У СРПСКОМ ПРАВНОМ СИСТЕМУ

Законом о наслеђивању¹³ нормиране су две ванредне завештајне форме: војно и бродско. Идентична решења предвиђена су и у Преднацрту Грађанског Законика Републике Србије¹⁴, што указује на континуитет у нормативном приступу. У наставку рада ћемо критички размотрити важећу регулативу у погледу ових форми, уз настојање да осветлимо бројне недостатке који их прате и проблеме које отварају у пракси.

А. Војно завештање

Војно завештање представља писмени, јавни и ванредни облик завештања.¹⁵ Према слову закона, за време мобилизације¹⁶ или рата, завештање оном ко је на војној дужности може сачинити командир чете и други старешина његовог или вишег ранга, или неко други у присуству неког од тих старешина, као и сваки старешина одвојеног одреда, а по правилима која важе за сачињавање судског завештања.¹⁷ Специфичности које разликују војни од судског тестаментa односе се на: околности у којима се може сачинити, својство завештаоца, овлашћено лице и ограничено важење.¹⁸

¹¹ Ј. Миловић, *Ванредни облици завештања у праву Републике Србије*, у: Зборник радова: „Правна традиција и интегративни процеси“ (ур. Д. Челић), Том 1, Правни факултет Универзитета у Приштини, Приштина, 2020, 312.

¹² Т. Ђурђић Милошевић, *Ограничење слободе завештајних располагања*, докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу – Правни факултет, Крагујевац, 2018, 112-113.

¹³ Закон о наслеђивању (ЗОН), *Службени гласник РС*, бр. 46/95, 101/2003 – одлука УСРС и 6/2015.

¹⁴ Вид. чл. 2612-2613 Преднацрта Грађанског Законика Републике Србије (ПГЗРС), https://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/280519-prednact-gradjanskog-zakonika-republike-srbije.html, датум посете: 29. 08. 2025.

¹⁵ В. Илић, *Војно завештање у римском, француском и српском праву*, Право: теорија и пракса: часопис Савеза удружења правника Војводине, бр. 10-12, 2014, 63.

¹⁶ Војна доктрина дефинише мобилизацију као стратегијску радњу којом се обезбеђује плански и организован прелазак свих или само одређених (делимичних) снага и средстава, и организација друштва и државе, из мирнодопског у ратно стање. Вид. И. Бабић, *Војнички тестамент*, *Анали правног факултета у Београду*, бр. 3-4, 1994, 397.

¹⁷ Чл. 109. ст. 1 ЗОН

¹⁸ Д. Ђурђевић, *op. cit.*, 141.

Могућност сачињавања тестамент се, ипак, не може ограничити само на мобилизацију предузету у циљу ратних дејстава. Пробна мобилизација често симулира ратна дејства, ангажује опасна, а некада и огромна материјално-техничка средства. Стога се слажемо са појединим ауторима који сматрају да би израз "мобилизација" требало тумачити екстензивно и дозволити сачињавање војног тестамент припаднику јединице која је пробно мобилизована ради одржавања већих војних вежби, вежби које трају дуже време (више седмица или месеци), или на просторима удаљеним од најближег седишта суда, или када учесник вежбе није у могућности да се послужи редовном формом тестамент (вежба се одржава на посебном терену у граду кога припадници јединице не могу напуштати и сл.).¹⁹ Премда су у правној доктрини изнети ставови да се војно завештање може сачињавати од тренутка проглашења ратног стања²⁰, чини се прихватљивијим мишљење оних аутора који сматрају да питање рата не треба ценити само у смислу проглашења ратног стања, него и у смислу фактичког рата, када су оружане борбе присутне без формално-правног објављивања рата.²¹ Поједини правни писци са чијим мишљењем се слажемо, сматрају да би због учешћа наших војника у мировним мисијама у иностраним државама требало омогућити сачињавање војног завјештања и у овим приликама.²²

У улози завештаоца се, поред сталних припадника војске, резервиста, припадника војске који обављају војну дужност без оружја, могу наћи и цивили који обављају послове за оружане снаге (нпр. лекари у војним болницама), као и ратни заробљеници.²³ Род и вид војске којем припада лице на војној дужности потпуно је небитан.²⁴ Војно завештање могу сачињавати и добровољци у Војсци Републике Србије.²⁵

Комплексности овог облика завештања свакако доприноси чињеница да у његовом састављању могу учествовати само: командир чете или други старешина његовог или вишег ранга, старешина вишег ранга, као и сваки старешина одвојеног одреда,²⁶ те у вези са тим и чињеница да се ова ванредна завештајна форма сачињава по процедури за сачињавање судског завештања,²⁷ уместо да, с обзиром на прилике у којима се ово завештање сачињава буду

¹⁹ И. Бабић, *op. cit.*, 397.

²⁰ Д. Ђурђевић, *op. cit.*, 142.

²¹ Д. Ђеранић, *Војно завештање*, Двадесет година Закона о наслеђивању Републике Србије, Ниш, 2016, 183.

²² *Ibid.*, 184. у вези са: В. Илић, *op. cit.*, 65.

²³ Т. Ђурђић Милошевић, *Ванредне завештајне форме*, у: Примена права и правна сигурност: Зборник радова 34. сусрета копаоничке школе природног права - Слободан Перовић: међународна научна конференција (ур. Ј. Вујачић), Београд, Том 2, 2021, 358.

²⁴ Д. Ђеранић, *op. cit.*, 185.

²⁵ Ј. Миловић, *op. cit.*, 314.

²⁶ Н. Стојановић, *op. cit.*, 236.

²⁷ Т. Ђурђић Милошевић, *Ванредне завештајне...*, 358.

максимално поједностављени захтеви форме.²⁸ Не сме се, наиме, занемарити чињеница да војни старешина, по претпоставци, не познаје правила за сачињавање судског завештања, услед чега постоји опасност од неиспуњења неког од предвиђених услова за његово сачињавање, а тиме и његове пуноважности.²⁹ Осим тога у време рата или мобилизације побројана лица имају и важнијих дужности.³⁰ С тим у вези, ваља имати на уму да је за време оружаних сукоба, када је у току борба за „голи живот“, веома тешко испунити све услове пуноважности који се редовно испуњавају приликом сачињавања судског завештања. Тако се често у литератури оправдано истичу захтеви за једноставнијом формом сачињавања војног завештања.³¹ Код сачињавања овог облика завештања специфично је и то да само састављање по казивању завештаоца не мора вршити одређени старешина, него и друго лице, али увек у присуству старешине одређеног ранга.³² Међутим, иако закон налаже да војно завештање мора бити састављено у присуству војног старешине, поставља се питање шта се дешава у ратним условима када рањени или болесни војници не могу да дођу до њега. Због тога се у делу доктрине предлаже да се у таквим ситуацијама изузетно дозволи да војно завештање сачини и војни лекар одговарајућег чина или главни доктор, без обзира на чин.³³ Премда има и оних аутора који смарају да за проширењем круга лица пред којима би се могло сачинити војно завештање у нашем праву нема преке потребе,³⁴ ипак се приклањамо ставу оних који подржавају овакву могућност, јер би то допринело већој приступачности наведене форме завештања узевши у обзир околности под којима се сачињава.

Када је у питању време важења ове тестаментарне форме, законом је предвиђено да престаје да важи по истеку шездесет дана од дана завршетка рата, а ако је завешталац раније или доцније демобилисан - по истеку тридесет дана од дана демобилисања.³⁵ У правној доктрини предмет разматрања било је и питање шта би било са важењем војног завештања уколико би завешталац након демобилизације био поново мобилисан у току трајања рока од шездесет, односно тридесет дана, пошто овај случај није изричито регулисан нашим законом. Тако, став већине аутора, којем се и ми приклањамо, је да би у тој ситуацији већ сачињено завештање требало да важи све време нове

²⁸ Н. Стојановић, *op. cit.*, 236.

²⁹ Ј. Видић, *op. cit.*, 1546.

³⁰ Н. Стојановић, *op. cit.*, 236.

³¹ Ј. Миловић, *op. cit.*, 315-316.

³² Ј. Васиљковић, Д. Крстинић, *Облици завештања у европским законодавствима*, Страни правни живот, бр. 3, 2021, 439.

³³ Ј. Видић, *op. cit.*, 1547.

³⁴ Д. Ћеранић, *op. cit.*, 188.

³⁵ Чл. 109. ст. 2 ЗОН

Емилија Костић Пантелић, Регулатива ванредних завештајних форми у
српском праву са освртом на упоредноправна решења (стр. 61-79)

мобилизације завештаоца, као и по протеклу нових шездесет односно тридесет дана по поновној демобилизацији завештаоца.³⁶

Уочљиво је, међутим, да законодавац није предвидео посебна правила која би уредила чување војног тестаментa, што се може оценити као значајан пропуст у важећем нормативном оквиру. У том контексту, игнорисање специфичности ове завештајне форме отвара простор за правну несигурност и доводи у сумњу поузданост извршења последње воље. Стога је нужно приступити допуни постојећих законских одредаба.

Б. Бродско завештање

Бродски тестамент је ванредни, јавни и писмени облик тестаментa који завештаоцу, који се налази на српском броду, саставља заповедник брода по правилима за састављање судског тестаментa.³⁷ Како се и ово завештање, попут војног, саставља по правилима која важе за судско завештање, поставља се питање шта је његова *differentia specifica* у односу на судски тестамент?³⁸ Специфичност се односи на лице овлашћено за сачињавање ове завештајне форме, као и на временски ограничену важност.³⁹

Бродско завештање се може сачинити само на домаћем броду, при чему није од значаја да ли се ради о броду унутрашње или спољне пловидбе, нити о ком броду (поморском, речном, језерском), односно, о којој врсти брода се ради (царински, туристички, трговачки, брод за научна испитивања).⁴⁰ Ово завештање сачињава се само док брод плови, или док је усидрен у страниј луци или пристаништу. Такође, овај облик завештања може се сачинити ако се брод налази у домаћој луци или пристаништу, али је спреман за испловљавање.⁴¹

Лице овлашћено за сачињавање бродског завештања је заповедник српског брода.⁴² Наведено лице има својство овлашћеног лица само онда када је прекинута физичка веза између брода и копна.⁴³ Бродско завештање тестатору може да сачини заповедник само оног брода на коме он обавља ову своју дужност, али не и заповедник неког другог брода, који би нпр. у својству путника пловио на броду на коме једно лице жели да сачини тестамент.⁴⁴ У правној доктрини, међутим, не постоји јединствен став о могућности замене заповедника брода његовим пуномоћником. Поједини аутори сматрају да из

³⁶ Д. Теранић, *op. cit.*, 189. у вези са: Ј. Видић, *op. cit.*, 1547.

³⁷ Д. Ђурђевић, *op. cit.*, 141.

³⁸ М. Станковић, *Бродско завештање у српском праву и у упоредном праву*, Правни живот, бр. 10, 2014, 491.

³⁹ Д. Ђурђевић, *op. cit.*, 141.

⁴⁰ Ј. Видић, *op. cit.*, 1548.

⁴¹ Н. Стојановић, *op. cit.*, 235.

⁴² Т. Ђурђић Милошевић, *Ванредне завештајне...*, 357.

⁴³ Д. Ђурђевић, *op. cit.*, 141.

⁴⁴ М. Станковић, *op. cit.*, 500.

стилизиције текста Закона о наслеђивању тако нешто није допуштено,⁴⁵ док други аутори, са чијим се мишљењем слажемо, сматрају да би јавно овлашћење за сачињавање бродског завештања требало дати и заменику одн. помоћнику заповедника брода, тј. најстаријем официру палубе, посебно у случајевима када је заповедник брода заузет обављањем других, превасходно својих редовних дужности на броду.⁴⁶ С тим у вези, интересантно је поменути да Закон о наслеђивању не регулише директно ситуацију када и сам заповедник брода жели да сачини бродски тестамент, али, чини се да има основа за тумачење да би у том случају овлашћење прешло на најстаријег официра палубе. Ово произлази из позитивноправних прописа који јасно дефинишу да у случају "смрти, спречености или одсутности, заповедника брода, замењује, са свим његовим овлашћењима, најстарији официр палубе."⁴⁷⁴⁸ Ово је уједно и аргумент који говори у прилог пређашњој полемици.

Како је већ поменуто, овлашћено лице сачињава бродско завештање према правилима за сачињавање судског завештања. Ваља приметити да строга формална правила за бродско завештање често занемарују специфичне околности на броду. Један од главних проблема је недовољно познавање права од стране заповедника брода, који је овлашћен за сачињавање тестаamenta. Због тога, он не може увек адекватно да помогне оставиоцу да сачини пуноважан тестамент. Овакав приступ заправо угрожава правну сигурност и слободу завештајних располагања, уместо да их обезбеди.⁴⁹ Стога би и код овог облика завештања требало предвидети блаже формалне услове.⁵⁰

Када је у питању лице које у овом случају може имати својство завештаоца, форму бродског завештања могу да користе сва лица која се нађу на броду, под условом да имају активну завештајну способност. Није од значаја да ли је реч о путницима или посади брода, домаћим или страним држављанима, или чак слепом путнику, коме ће заповедник брода такође сачинити тестамент ако може да утврди његов идентитет.⁵¹

Наше законодавство, како је поменуто, не предвиђа ближе поступање са војним завештањем, слично је и са бродским завештањем. Међутим, Закон о поморској пловидби Србије предвиђа обавезу заповедника брода да прими изјаву последње воље, као и да је унесе у бродску књигу, и да наведе време

⁴⁵ Н. Стојановић, *op. cit.*, 235.

⁴⁶ М. Станковић, *op. cit.*, 500-501.

⁴⁷ Чл. 96. ст. 5. Закона о поморској пловидби (ЗоПП), *Сл. гласник РС*, бр. 87/2011, 104/2013, 18/2015, 113/2017 – др. закон и 83/2018. и чл. 142. ст. 3. Закона о пловидби и лукама на унутрашњим водама (ЗПЛУВ), *Сл. гласник РС*, бр. 73/2010, 121/2012, 18/2015, 96/2015 - др. закон, 92/2016, 104/2016 - др. закон, 113/2017 - др. закон, 41/2018, 95/2018 - др. закон, 37/2019 - др. закон, 9/2020 и 52/2021.

⁴⁸ Вид. М. Станковић, *op. cit.*, 500.

⁴⁹ Ј. Миловић, *op. cit.*, 320.

⁵⁰ Ј. Видић, *op. cit.*, 1549.

⁵¹ М. Станковић, *op. cit.*, 498.

када је изјаву примио. Поред тога, заповедник брода дужан је да сачини и бродску исправу, као и да исту достави најближем дипломатском, односно конзуларном представништву Републике Србије.⁵²

Посебне околности у којима завешталац сачињава ово завештање, диктирају и временско ограничење његове важности на период од тридесет дана од повратка завештаоца у земљу.⁵³ Међутим, српски законодавац уопште не нормира када овај рок почиње да тече ако завешталац уопште није напустио границе наше земље. У правној теорији постоје схватања да у овим случајевима рок од тридесет дана почиње да тече од дана када се завешталац искрцао са брода, односно од дана завршетка завештачевог путовања бродом,⁵⁴ што уједно представља једини логичан закључак у погледу наведеног питања.

IV ПРЕГЛЕД РЕГУЛАТИВЕ ВАНРЕДНИХ ЗАВЕШТАЈНИХ ФОРМИ У УПОРЕДНОМ ПРАВУ

Прихватањем плурализма облика завештања, многи европски правни системи, укључујући и већину бивших југословенских република, допуштају сачињавање ванредних облика завештања.⁵⁵ У законодавној анализи земаља које су биле предмет истраживања, утврђено је да су ванредни облици завештања регулисани у: Француској, Италији, Холандији, Словенији, Македонији, Црној Гори и Федерацији БиХ. Будући да је регулатива ванредних завештајних форми у већини земаља насталих на простору бивше СФРЈ⁵⁶ готово идентична домаћем праву, њихова законодавства неће бити детаљније анализирана.

⁵² Чл. 104. ст. 4 и 5 ЗоПП

⁵³ Н. Стојановић, *op. cit.*, 235.

⁵⁴ Ј. Миловић, *op. cit.*, 321.

⁵⁵ Ипак, не прихватају сви правни системи ванредне облике завештања. У праву Хрватске, Бугарске, Словачке, Швајцарске, Аустрије, ови облици нису правно уређени. Вид. Ј. Видић, *op. cit.*, 1550. Примера ради, у аустријском праву привилеговане форме завештања (бродско, војно и др.) замењене су завештањем у нужди, као изузетном формом завештања (*Notttestament*), уз истовремено укидање усменог завештања. Вид. Т. Ђурђић Милошевић, *Ванредне завештајне...*, 355. у вези са: чл. 584. Аустријског грађанског законика (АГЗ), <https://www.jusline.at/gesetz/abgb>, датум посете: 29. 08. 2025.

⁵⁶ Тако, од ванредних завештајних облика у праву Македоније препознато је војно, у праву Црне Горе и Словеније нормирани су војно и бродско, а право Федерације БиХ нормира војно, бродско, као и завештање које се сачињава у авиону. Вид. чл. 73. Закона о наслеђивању Македоније (ЗОНМ), *Сл. весник на РМ*, бр. 47/1996 и 18/2001 – др. закон; чл. 72-73. Закона о наслеђивању Црне Горе (ЗОНЦГ), *Сл. лист ЦГ*, бр. 74/2008 и 75/2017 – одлука УС; чл. 70-71. Закона о наслеђивању Словеније (ЗОНС), *Урадни лист СРС*, бр. 15/1976, 23/1978, *Урадни лист РС*, бр. 13/1994 – ЗН, 40/1994 – одл. УС, 117/2000 – одл. УС, 67/2001, 83/2001 – ОЗ, 73/2004 – ЗН-Ц, 31/2013 – одл. УС, 63/2016 и 102/2024; чл. 75-76. Закона о наслеђивању у Федерацији Босне и Херцеговине (ЗОНФБиХ), *Службене новине ФБиХ*, бр. 80/2014 и 32/2019 – одлука УС.

А. Француско право

У француском законодавству нормиране су следеће ванредне завештајне форме: војно завештање, поморско завештање, завештање сачињено на изолованом месту услед епидемија, као и на острву.⁵⁷ Сам поступак сачињавања споменутих ванредних облика завештања одговара начину на који се сачињава и јавнобележничко, као редовна форма завештања, представљајући заправо његову прилагођену верзију.⁵⁸ У том смислу, законодавац предвиђа да се о изјављеној последњој вољи сачињава писмена исправа коју завешталац потписује након што му буде прочитана, заједно са овлашћеним лицем и сведоцима. Уколико завешталац не може да се потпише, то се посебно напомиње у тестаменту уз навођење разлога због којег је био спречен. Такође, уколико је за сачињавање завештања потребно присуство два сведока, дозвољено је да се само један од њих потпише у завештању, уз навођење разлога због којег други сведок то није могао да учини.⁵⁹

1. Војно завештање

Војни тестамент, према Грађанском законнику Француске, може се сачинити у случају рата, током операција одржавања реда и пацификације, али и приликом стационирања француских трупа на иностраној територији услед окупације или у складу са међународним споразумом. У наведеним ситуацијама, ово завештање могу сачинити војници, припадници државне морнарице, као и лица ангажована у војсци.⁶⁰ Право тестирања односи се и на ратне заробљенике.⁶¹ Војно завештање сачињава се пред надређеним официром или пред војним лекаром одређеног чина и то у присуству два завештајна сведока. Оно се може сачинити и пред два интендантска чиновника или официра комесаријата или пред једним интендантским чиновником или официром комесаријата у присуству два завештајна сведока. Уколико се ради о одвојеном одреду, а нико од претходно споменутих овлашћених лица није присутан, завештање се може сачинити пред командујућим официром одреда, такође у присуству два завештајна сведока.⁶² Закоником је предвиђено и да тестамент официра који командује изолованим одредом може примити официр који долази после њега по реду службе.⁶³ Такође, француски законодавац предвиђа да у ситуацији када је завешталац болестан или повређен, војни тестамент се може примити у болницама или санитетима, како је дефинисано

⁵⁷ Вид. чл. 981-998. Француског грађанског законика (ФГЗ), https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721, датум посете: 24. 08. 2025.

⁵⁸ J. Видић, *op. cit.*, 1559.

⁵⁹ *Ibid.*, 1559-1560.

⁶⁰ Вид. чл. 981. ст. 1 ФГЗ, у вези са: чл. 93. ст. 2.

⁶¹ Вид. чл. 981. ст. 3 ФГЗ

⁶² Вид. чл. 981. ст. 1 ФГЗ

⁶³ Вид. чл. 981. ст. 2 ФГЗ

војним прописима, од стране главног лекара, без обзира на његов чин, у присуству руководећег административног официра, а у случају његовог одсуства, биће неопходно присуство два сведока.⁶⁴

Код нормирања овог ванредног завештајног облика приметни су напори законодавца да, с обзиром на бројне специфичности овог завештајног облика, детаљно регулише могуће ситуације које могу да искрсну у ратним условима. У том смислу законодавац јасно прецизира случајеве у којима се може сачинити завештање, те предвиђа широк круг лица која га могу сачинити, а посебно широк круг лица пред којима се може сачинити, што сматрамо једним свеобухватним решењем које би требало да буде правац у којем би домаћи законодавац требало да се креће *de lege ferenda* у погледу нормирања овог завештајног облика.

Нарочиту пажњу привлачи и чињеница да је у праву Француске, за разлику од домаћег законодавства, регулисано једно веома значајно питање, које се огледа у бризи да сачињено завештање буде сачувано. Тако је предвиђено да се тестамент саставља у два примерка. Уколико то здравствено стање завештаоца не дозвољава, прави се препис оригиналног примерка. Чим се стекну услови, оба примерка (оригинал или оригинал и преписка) се одвојено и различитим куририма, у затвореним и запечаћеним ковертама, достављају надлежном Министарству. Оно потом прослеђује нотару кога је завешталац навео, а ако то није предвиђено, онда председнику нотарске коморе у месту последњег пребивалишта завештаоца.⁶⁵

У погледу временског важења овог завештајног облика, предвиђено је да оно престаје да важи истеком рока од шест месеци од тренутка када се завешталац нађе у месту где може сачинити неку од редовних завештајних форми, осим уколико се, пре истека овог периода, поново нађе у некој од ситуација предвиђених чланом 93, у ком случају би наведено завештање важило током трајања новонастале ситуације и шест месеци након њеног престанка.⁶⁶ Наведено значи да се војно завештање може сачинити само уколико није могуће последњу вољу изразити у неком од редовних облика завештања.⁶⁷

2. Завештање сачињено на изолованом месту услед епидемија и на острву

Завештање сачињено на изолованом месту услед епидемија се може сачинити на местима са којима је комуникација прекинута због заразне болести. Овај тестамент могу да сачине лица која болују од те болести или се налазе на зараженом подручју. Сачињава се пред судијом или пред

⁶⁴ В. Илић, *op. cit.*, 62.

⁶⁵ В. Илић, *op. cit.*, 62-63.

⁶⁶ Вид. чл. 984 ФГЗ

⁶⁷ Ј. Видић, *op. cit.*, 1560-1561.

општинским службеником. Такође, обавезно је присуство два сведока приликом састављања тестамент.⁶⁸ Сачињавање завештања пред споменутим овлашћеним лицима, могуће је и на острву које припада француској територији где нема јавног бележника, нити могућности комуникације са континенталним делом. Немогућност комуникације потврђује у документу судија или општински службеник који прима тестамент.⁶⁹ Наведена завештања престају да важе истеком рока од шест месеци након што се комуникација поново успостави у месту где се тестатор налази, или шест месеци након завештаоачевог одласка у место где се она неће прекидати.⁷⁰ Овај ванредни завештајни облик јасно показује како право настоји да обезбеди континуитет у располагању имовином и у најтежим околностима, попут епидемијске изолације или прекинуте комуникације. Посебно је занимљиво решење које омогућава примену овог облика и на удаљеним острвима, попут француских територија без јавног бележника и редовне везе са копном, што показује свест законодавца о специфичностима географске и друштвене изолованости.

3. Поморско завештање

Поморски тестамент, односно тестамент сачињен на броду, може се сачинити током пловидбе или приликом заустављања у луци када нема могућности за комуникацију с копном. Такође, може се сачинити и када се брод налази у страној луци где нема дипломатско-конзуларног представника који обавља дужности јавног бележника. Када је реч о државним бродовима, лице које жели да сачини тестамент може своју последњу вољу изјавити пред административним официром или у његом одсуству пред командантом, односно неким другим лицем које врши његове дужности и то у присуству два завештајна сведока. На осталим бродовима, тестамент се саставља пред капетаном или морнарима који имају одређена овлашћења. У њиховом одсуству, то може учинити друго овлашћено лице које врши њихове дужности.⁷¹

Попут војног завештања, Закоником је нормирано поступање са сачињеним бродским завештањем. У том смислу, прописано је да она морају бити сачињена у два примерка, те да се, уколико здравствено стање завештаоца то онемогућава, мора сачинити препис оригиналног примерка завештања.⁷² Приликом првог заустављања брода у страној луци у којој постоји дипломатско-конзуларно представништво Француске, један примерак оригинала завештања или препис, у затвореној или запечеченој коверти мора бити достављен дипломатско-конзуларном представнику, које ће га проследити

⁶⁸ Вид. чл. 985 ФГЗ

⁶⁹ Вид. чл. 986 ФГЗ

⁷⁰ Вид. чл. 987 ФГЗ

⁷¹ Вид. чл. 988. ст.1 ФГЗ

⁷² Вид. чл. 990. ст. 1-2 ФГЗ

Министарству поморства. По доласку брода у француску луку, оба примерка оригинала завештања или оригинал и препис, у затвореној и запечаћеној коверти, одвојено и преко различитих курира, морају бити достављени Министарству поморства. У оба случаја, оно их даље прослеђује јавном бележнику којег је навео завешталац, а ако он то није учинио, председнику јавнобележничке коморе према месту последњег пребивалишта завештаоца.⁷³

У погледу временског важења, Закоником је предвиђено да тестамент сачињен током поморског путовања, биће важећи само ако завешталац умре на броду или у року од шест месеци након искрцавања на месту где може сачинити тестамент у редовној завештајној форми. Међутим, ако завешталац предузме ново поморско путовање пре истека овог рока, тестамент ће важити за време трајања овог путовања и још шест месеци након што се завешталац поново искрца.⁷⁴

Б. Италијанско право

У праву Италије, као ванредни завештајни облици, нормирани су: завештање које се сачињава у случају заразних болести, јавних непогода или несрећа, завештање које се сачињава у авиону и на броду, као и војно завештање.⁷⁵

1. Завештање које се сачињава у случају заразних болести, јавних непогода или несрећа

Наведено завештање, према италијанском грађанском закоником, може се сачинити у ситуацији када неко лице не може да сачини неку од редовних завештајних форми, због избијања заразне болести, јавне несреће или несрећног случаја. Завешталац своју последњу вољу може изјавити пред нотаром, судијом, градоначелником или његовом замеником, или пред министром, у присуству два сведока старија од шеснаест година. Тестамент саставља и потписује лице које га сачињава, уз то, потписују се завешталац и сведоци. Уколико завешталац и сведоци не могу да се потпишу, мора се навести разлог за то.⁷⁶ Из наведеног произлази да је у питању поједностављена верзија јавног завештања, јер га може примити лице које није нотар, завешталац и сведоци могу бити ослобођени обавезе потписивања, а сведоци могу бити и малолетни, што је решење које подржавамо, с обзиром на

⁷³ Вид. чл. 991-992 ФГЗ

⁷⁴ Вид. чл. 994. ст. 1-2 ФГЗ

⁷⁵ Вид. чл. 609-619. Италијанског грађанског законика (ИГЗ), <https://www.brocardi.it/codice-civile/>, датум посете: 28. 08. 2025.

⁷⁶ Вид. чл. 609. ст. 1-2 ИГЗ

околности у којима се сачињава.⁷⁷ Ово завештање престаје да важи истеком рока од три месеца од престанка разлога који је завештаоца спречио да користи неку од редовних завештајних форми.⁷⁸

2. Завештање на броду или у авиону

Законик не ограничава завештање на броду или авиону само на случајеве када редовни облици нису доступни, али већина правних стручњака сматра да је за коришћење ове врсте завештања потребно да састављање редовних облика завештања буде отежано или немогуће.⁷⁹ Лица која се налазе на броду или у авиону, последњу вољу могу изјавити пред командантом брода, односно авиона, који прима изјаву последње воље у присуству два сведока, а код тестаментна који се сачињава у авиону и пред једним сведоком.⁸⁰ Завештање се мора саставити у два оригинална примерка, потписују га завешталац, лице које га сачињава и сведоци, а уколико завешталац и сведоци не могу да се потпишу, мора се навести разлог који је спречио потписивање.⁸¹ Италијански законодавац, за разлику од домаћег, нормира ситуацију када сам командант брода, односно авиона жели да сачини завештање, у ком случају је за сачињавање завештања овлашћен онај ко га непосредно следи по реду службе.⁸² Грађански законик Италије садржи и посебна правила којима је регулисан начин поступања са састављеним бродским, односно завештањем сачињеним у авиону. У том смислу, њиме је прописано да се бродско завештање задржава међу документима брода, при чему се о њему ставља забелешка у дневнику брода или књизи морепловства, као и међу листом посаде, док се у погледу завештања сачињеног у авиону ставља забелешка у дневнику путовања.⁸³ Бродско, као и завештање сачињено у авиону, престају да важе истеком рока од три месеца, који у овом случају почиње да тече од момента када се завешталац нађе у месту у којем може да сачини неки од редовних облика завештања.⁸⁵

⁷⁷ A. Braun, *Testamentary Formalities in Italy*, *Testamentary formalities, Comparative Succession Law*, (ed. K. G. Creid, M. J. De Waal, R. Zimmermann), Oxford University Press, Oxford, Vol. 1, 2011, 135.

⁷⁸ Вид. чл. 610. ст. 1 ИГЗ

⁷⁹ A. Braun, *op. cit.*, 135.

⁸⁰ Вид. чл. 611. ст. 1., чл. 612. ст. 1 и чл. 616. ст. 1-2 ИГЗ

⁸¹ Вид. чл. 612. ст. 1. у вези са: чл. 616. ст. 1 ИГЗ

⁸² Вид. чл. 611. ст. 2. у вези са: чл. 616. ст. 1 ИГЗ

⁸³ J. Видић, *op. cit.*, 1563.

⁸⁴ Члан 613 регулише предају завештања када брод пристане у страну луку у којој постоји конзулат, док члан 614 прописује начин на који се о тој предаји сачињава записник (*verbale di consegna*). Исте одредбе важе, уз одговарајуће измене, и за завештања сачињена у авиону, што је новина уведена Кодексом из 1942. године. Вид. А. Braun, *op. cit.*, 136.

⁸⁵ Вид. чл. 615. у вези са: чл. 616. ст. 1 ИГЗ

3. Војно завештање

У погледу лица овлашћеног за сачињавање ове ванредне завештајне форме, италијански Законик прописује да се у овој улози могу наћи: војни званичник, свештеник или службеник Црвеног крста.⁸⁶ Италијански грађански законик нуди занимљиво нормативно решење за војно завештање, које се одликује широким спектром овлашћених лица - од војних званичника до свештеника и службеника Црвеног крста. Ова институционална разноликост указује на прагматичан приступ, у којем се поверење пружа не само формалним правним актерима, већ и представницима хуманитарних и духовних структура, што може бити предмет посебне етичко-правне анализе.

Војно завештање могу сачинити припадници војних снага који учествују у рату, налазе се у ратној зони или су заробљени, те када су распоређени изван своје земље или у месту где је прекинута комуникација.⁸⁷ Изјава последње воље се даје у присуству два сведока. Завештање морају потписати завешталац, лице које га сачињава и сведоци. Ако завешталац или сведоци не могу да потпишу, мора се навести разлог који је спречио потписивање.⁸⁸ Иако то није изричито наведено у италијанском Законнику, неопходно је да се завешталац налази у околностима које га онемогућавају да сачини редовно завештање.⁸⁹

Грађански законик Италије такође садржи правила о начину поступања са састављеним војним завештањем. С тим у вези, прописано је да се завештање што је пре могуће, прослеђује надлежном Министарству, које ће наложити његово депоновање у нотарски архив у месту последњег пребивалишта или боравишта завештаоца.⁹⁰ Ово завештање је ограниченог временског трајања, стога престаје да важи истеком рока од три месеца, који почиње да тече од момента када се завешталац нађе у месту у којем може да сачини неки од редовних облика завештања.⁹¹

В. Холандско право

У праву Холандије уређене су три ванредне завештајне форме: војно завештање, завештање сачињено у авиону или услед пловидбе (тзв. Титаник завештање), као и завештање сачињено за време катастрофа.⁹² У свим наведеним случајевима, формалности се ублажавају тако што се нотар замењује другим овлашћеним лицем (нпр. официром, капетаном,

⁸⁶ Вид. чл. 617. ст. 1 ИГЗ

⁸⁷ Ј. Видић, *op. cit.*, 1562.

⁸⁸ Вид. чл. 617. ст. 1 ИГЗ

⁸⁹ А. Braun, *op. cit.*, 136.

⁹⁰ Вид. чл. 617. ст. 2 ИГЗ

⁹¹ Вид. чл. 618. ст. 2 ИГЗ

⁹² W. Kolkman, *Testamentary Formalities in the Netherlands*, Testamentary formalities, Comparative Succession Law, (ed. K. G. Creid, M. J. De Waal, R. Zimmermann), Vol. 1, Oxford University Press, Oxford, 2011, 159.

градоначелником...). То лице није обавезно да се придржава правила Закона о нотарима – довољно је да тестамент буде правилно написан и потписан од стране завештаоца, сведока и лица у чијем је присуству сачињен. Присуство два сведока је обавезно за све наведене тестаменте, чиме се делимично надокнађује недостатак других формалности.⁹³ У погледу начина поступања са сачињеним тестаментима предвиђено је да лице које у свом поседу има исправу која садржи нечији последњи тестамент или која садржи изјаву да је такав тестамент дат на чување или да је опозван, мора ову исправу послати што је пре могуће у затвореној коверти Централном регистру за последње тестаменте у Хагу. Изузев када се ради о исправама које су сачињене од стране или пред нотаром или конзуларним службеником, надлежним за то према стандардним правним правилима, нити за приватне исправе које они држе на чувању.⁹⁴ Сви наведени ванредни (хитни) тестаменти престају да важе након шест месеци од престанка "хитне ситуације". Завешталац би требало да буде свестан посебне природе свог тестаmenta и да га стога – ако је могуће – замени редовним тестаментом у разумном року.⁹⁵

1. Војно завештање

Војници и друга лица у оружаним снагама могу у случају рата или грађанског рата саставити тестамент пред официром. Наведена лица могу на исти начин сачинити завештање и у другим ситуацијама осим у случају рата или грађанског рата, под условом да припадају делу оружаних снага који је одређен: да учествују у војној експедицији, да се боре против непријатељске војске, да штите неутралност државе, да делују у самоодбрани или у очувању међународног поретка и безбедности, поступају по наређењу у случају нереда или побуна.⁹⁶ Законодавац овде показује висок степен ситуационе флексибилности, у контексту проширења примене и на случајеве војних експедиција, деловања у очувању међународног поретка, као и реаговања на унутрашње нереде.

У случају ратног заробљеништва, официра може заменити подофицир. Официри и подофицири могу сачинити тестамент само ако завешталац не може доћи до нотара или конзула. Непоштовање овог услова не утиче на ваљаност тестаmenta.⁹⁷

2. Завештање сачињено у авиону и услед пловидбе

Ову врсту завештања могу сачинити лица која, током путовања, бораве на броду који плови морем или у авиону. Последњу вољу могу изјавити пред

⁹³ W. Kolkman, *op. cit.*, 159-160.

⁹⁴ Вид. чл. 4:106 Холандског грађанског законика (ХГЗ), <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodegeneral.htm>, датум посете: 28. 08. 2025.

⁹⁵ W. Kolkman, *op. cit.*, 160.

⁹⁶ Вид. чл. 4:98 ХГЗ

⁹⁷ *Ibid.*

капетаном или пилотом, или пред првим официром, или, када такво лице није присутно, пред лицем које га замењује.⁹⁸ Наведени круг овлашћених лица сведочи о флексибилности правног система у суочавању са просторним и логистичким ограничењима.

3. Завештање сачињено за време катастрофа

Уколико је на одређеним подручјима немогуће ступити у контакт са нотаром или надлежним конзуларним службеником - било због забране, катастрофа, криза, ратних дејстава, епидемија или других ванредних околности - тестамент може бити сачињен пред холандским конзуларним службеником, чак и ако он иначе не би био надлежан по стандардним правним правилима или пред градоначелником, секретаром или одборником општине, пред млађим нотаром, адвокатом, официром оружаних снага или општинског или регионалног ватрогасног одељења, као и пред државним службеником кога је Министарство правде прогласило надлежним за то.⁹⁹ Ширење круга овлашћених лица, од конзуларних службеника до локалних и војних званичника, омогућава практичну доступност завештања и у условима потпуног колапса. Његова основна вредност је у томе што гарантује да тестатор ни у најтежим приликама не остане без могућности да изрази своју последњу вољу.

V ЗАКЉУЧАК

Ванредне завештајне форме представљају важан инструмент за остваривање права на тестирање у специфичним животним околностима. Њихова суштинска улога огледа се у могућности да завешталац, упркос ванредним условима, изрази своју последњу вољу на правно ваљан начин. Међутим, да би ове форме у потпуности испуниле своју функцију, неопходно је да њихово нормативно уређење буде усклађено са реалним условима у којима се сачињавају.

Анализом српског законодавног оквира уочене су бројне слабости: од правних празнина и непрактичних формалности, до ограничења која могу угрозити правну сигурност и ваљаност завештања. Иако Закон о наслеђивању и Преднацрт Грађанског Законика Републике Србије препознају војно и бродско завештање, начин на који су ове форме регулисане не одговара у потпуности потребама савременог друштва, нити специфичностима ситуација у којима се примењују. Истраживање показује да, док српски закон нуди основну регулативу, упоредна решења иду корак даље, нудећи прецизнија правила о кругу овлашћених лица, процедури чувања и прецизнијим роковима важења.

⁹⁸ Вид. чл. 4:101 ХГЗ

⁹⁹ Вид. чл. 4:102 ХГЗ

На основу спроведене критичке анализе и упоредноправних увида, јасно се намеће потреба за унапређењем постојеће регулативе. Пре свега, потребно је поједноставити формалне захтеве, како би ванредна завештања била прилагодљивија ванредним и нестандартним околностима, уместо да се ослањају на строга правила судског завештања. Даље, потребно је и проширење круга овлашћених лица - укључујући војне лекаре, заменике заповедника брода и друга релевантна лица, што би допринело већој доступности и ефикасности ових форми. Посебну пажњу треба посветити и прецизном уређењу поступка чувања сачињених тестамената. Упоредноправна решења показују да је регулисање чувања оваквих тестамената не само могуће, већ и неопходно. Стога би српски закон хитно требало допунити у том правцу. На крају, потребно је јасно дефинисање рокова њиховог важења, узимајући у обзир ситуације попут поновне мобилизације код војног или ситуације када завешталац уопште није напустио границе наше земље код бродског завештања. Усвајањем ових предлога, српско законодавство би значајно унапредило правну сигурност и функционалност ванредних завештајних форми, обезбеђујући да последња воља завештаоца буде поштована и заштићена чак и у најнеповољнијим околностима.

Поред већ наведеног, очигледно је да постојећи нормативни оквир не обухвата све облике ванредних ситуација које савремено друштво подразумева. Стога се намеће потреба за проширењем спектра ванредних завештајних форми. Као добар пример може послужити италијанско право, које, чини се, нуди ефикасно решење у овој области. У том смислу, поред већ постојећих војних и бродских завештања, ваљало би размотрити и увођење завештања сачињеног у авиону, као и завештања које се сачињава у случају заразних болести, јавних непогода или несрећа.

Emilija Kostić Pantelić*

REGULATION OF EXTRAORDINARY TESTAMENTARY FORMS IN SERBIAN LAW WITH REFERENCE TO COMPARATIVE LEGAL SOLUTIONS

Summary

The subject of this research is the normative framework of extraordinary testamentary forms in Serbian law, with reference to comparative legal models. Starting from the definition and basic characteristics of extraordinary wills, the

* Junior Researcher, Faculty of Law, University of Kragujevac.

author analyzes and critically evaluates the military and maritime will as the only regulated extraordinary testamentary forms in domestic law, highlighting their numerous shortcomings. A comparative analysis of selected European legislations enables an overview of different approaches to the regulation of these forms, as well as the identification of other extraordinary forms not recognized in Serbian law. Based on these findings, the author formulates proposals in the conclusion for improving domestic legislation, with the aim of ensuring greater accessibility, efficiency, and legal certainty in will-making under extraordinary circumstances.

Keywords: will, extraordinary testamentary forms, extraordinary circumstances, military will, maritime will.

Ана Тимчић*

Прегледни научни чланак
УДК: 331.2:004:34(497.11)
DOI: 10.46793/GP.1601.081T

МОГУЋНОСТ ИСПЛАТЕ ЗАРАДЕ У КРИПТОВАЛУТАМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Рад примљен: 06. 09. 2024.
Рад прихваћен за објављивање: 18. 12. 2024.

Социоекономске прилике одувек су утицале на еволуцију права, било у смислу препознавања потребе за доношењем нових правних прописа, било као мера недовољне адекватности и ефикасности постојећих регула у „обликовању“ поменутих прилика и у том смислу иницирања неопходних измена. Наведена међузависност друштвених околности и на националном и наднационалном нивоу *de lege lata*, нарочито се актуелизовала у време глобализације пословања и експанзије информационо – комуникационих технологија. Тако се под утицајем информационо – комуникационих технологија рад „дигитализовао“, а правну мисао су заокупиле нове теме. Најпре се „наметнуло“ питање увођења појединих елемената из дигиталне сфере међу традиционалне елементе уговора о раду, а потом је требало размотрити и тзв. „флексибилне форме рада“ као алтернативе познатом концепту рада, радног односа и уговора о раду. Управо као интегрални део разматрања о новинама у садржини уговора о раду, аутор у раду анализира могућност, односно дозвољеност и потенцијалне последице исплате зараде у криптовалутама у Републици Србији у односу на одредбе Закона о раду, Закона о дигиталној имовини и друге релевантне правне прописе.

Кључне речи: уговор о раду, зарада, криптовалута, послодавац, запослени.

I УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Током прошлог века у већини правних система прихваћена је концепција „биполарног радног односа“ као двостраног правног односа који се регулише

* Виши специјалиста за управљање радно - правним односима у Служби администрације, у Сектору за управљање људским ресурсима у Eurobank Direktna ad, atimcic@gmail.com.

уговором о раду¹ чију форму и минималну садржину одређује законодавац. Дакле, на премиси ограничене аутономије воља у уговорном односу, а у циљу одређивања минималног „корпуса“ права и обавеза уговорних страна створене су нормативне претпоставке за успостављање стабилности радног односа. Наведена стабилност радног односа у Републици Србији подразумевала је сталност радног односа као правило, писану форму уговора о раду, обавезне елементе истог, императивне одредбе којима су гарантована бројна права и предвиђене обавезе за уговорне стране. Осим побројаног, законодавац је предвидео и „правну фикцију“ писане форме уговора о раду под условима: усменог договора са послодавцем о почетку рада, континуитетом у доласку на рад и радом од стране запосленог, послодавчевој дозволи за обављање рада и директном или индиректном упућивању налога за поједина чињења или нечињења од стране послодавца и/или преко овлашћених лица.

Стипулисање права на рад као уставноправне категорије² и све претходно наведено чинили су основ домаћег радног права на почетку XXI века. Али, радно законодавство у то време требало је прилагодити потребама развоја недавно успостављене тржишне привреде и потребама заштите појединих категорија ангажованих лица. Међутим, делом под утицајем трајања и комплексности процеса транзиције из социјалистичког начина привређивања који само што је окончан, делом под утицајем светске економске кризе која је уследила, значајнија реакција законодавца у смислу модернизације радноправних прописа у Републици Србији догодила се тек 2014. године.³ Такве радноправне поставке уз незнатне модификације на снази су још увек данас.⁴

ЗОР-ом није одређен појам уговора о раду, али је истим изричито предвиђено да се уговором о раду заснива радни однос, ко су субјекти радног односа, моменат закључивања, обавезност писане форме, садржина и обавезни елементи, али и императивно правило о обавезној усклађености садржине уговора о раду са законским одредбама.⁵ Разлоге за одсуство законске дефиниције базичног радноправног института вероватно би требало тражити у чињеници да је у питању општепознати правни институт и толико учестао правни посао, па се регулисање „специјалнијих“ питања у односу на ово опште законодавцу учинило као неопходније. Такође, законодавац је, чини се, успоставио „знак једнакости“ између уговора о раду и радног односа,

¹ С. Јашаревић, *Уређење радног односа у Србији у контексту нових околности у свету рада*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 3, 2015, 1055.

² Устав Републике Србије (УРС), *Службени гласник РС*, бр. 98/2006 и 115/2021, чл. 60.

³ Закон о раду, *Службени гласник РС*, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 и 75/2014.

⁴ Закон о раду (ЗОР), *Службени гласник РС*, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – одлука УС, 113/2017 и 95/2018 – аутентично тумачење.

⁵ Чл. 4 ст. 2 и чл. 30 – 33 ЗОР

па није дефинисао ни појам радног односа. Али, иако законодавац није дефинисао појам уговора о раду и појам радног односа, из законских одредаба може се закључити да је уговор о раду именован, двострано обавезујући, *intuitu personae*, формални, теретан (онерозан), комутативан правни посао, реални уговор са одложним условом ступања на рад, каузални и да није уговор по приступу.⁶

За разлику од законодавца, домаћа правна теорија се увек бавила дефинисањем појма уговора о раду и одређивањем правне природе овог уговора. Тако су правни писци приликом разматрања теорија о радном односу најчешће разматрали и правну природу уговора о раду и карактеристике уговора о раду. Од схватања да је уговор о раду уговор о купопродаји радне снаге, које није опстало због немогућности прихватања идеје о продаји радне снаге као дела тела човека, затим схватања да је уговор о раду – уговор о најму радне снаге, које је напуштено због неприхватљивости најма „живог рада“ као најма ствари или права на употребу, одржало се становиште о уговору о раду као уговору *sui generis*.⁷ Међу теоретским ставовима о овом уговору требало би указати на следеће ставове. Никола Тинтић сматра да је уговор о раду „централна категорија радног права, форма регулирања радних односа, средство за распоред радне снаге, основно средство, средство уређивања мјере рада и усклађивања интереса сваког радника с друштвеним интересима, као и колективним интересима....“. За битне елементе овог уговора наводи добровољност и консенсуалност, а за остале елементе онерозност, билатералност и размену. Такође, истиче да је под утицајем савременог друштва овај уговор постао адхезиони.⁸ Најдетаљнија дефиниција уговора о раду је дефиниција Боривоја Шундерића који одређује уговор о раду као добровољан и слободан споразум између два лица од којих се једно лице (физичко лице) обавезује да ће лично вршити одређене послове у зависном раду (у својству радника, запосленог или службеника) код другог или у корист другог лица (физичког или правног), а ово друго лице (послодавац) се обавезује да за уговорени и завршни рад исплаћује одређену зараду. Као битне – конститутивне елементе издваја елемент рада, елемент зараде и елемент субординације, а уговор о раду уопштено квалификује као формални, именован, двостранообавезујући, теретан, комутативан, са трајним извршењем обавеза, уговор *intuitu personae*.⁹ Према Радоју Брковићу и Бојану Урдаревићу битни елементи уговора о раду су престација рада, награда и везаност за правну субординацију, а за обележја

⁶ Ј. Јанковић, *Правна природа уговора о раду*, Гласник права бр. 3, 2012, 37; Чл. 30 – 35 ЗОР

⁷ С. Јашаревић, *Уговор о раду – настанак, појам и карактеристике*, Радно и социјално право: часопис за теорију и праксу радног и социјалног права бр. 2, 2022, 13.

⁸ N. Tintić, *Radno i socijalno pravo II*, Zagreb, 1972, 165.

⁹ Б. Шундерић, *Уговор о раду и његова природа*, Право и привреда бр. 5 – 8, 1997, 941.

овог радноправног института у данашњем српском праву наводе да је двострано обавезан уговор, именован, самосталан правни посао, правни посао *inuitu personae* и *inter vivos*, неформалан, уговор са одложним условом, каузални, теретни и комутативни правни посао, али не и адхезиони правни посао, иако између уговорних страна постоји економска неједнакост.¹⁰

На основу претходно побројаних одређења обележја уговора о раду, примећује се да између новијих ставова правних теоретичара и нормативних одредница садржаних у ЗОР–у постоји претежна подударност. Таква подударност односи се и на обележје онерозности (елемент зараде) које ће у наставку бити анализирано у контексту употребе дигиталних технологија, криптовалута и релевантних правних прописа.

II ЗАРАДА КАО ЕЛЕМЕНТ УГОВОРА О РАДУ У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Уговор о раду је теретан правни посао. Послодавац из рада запосленог остварује извесну корист и сагласно комутативности овог уговора дугује противинидбу у виду исплате зараде. Зарада се сматра еквивалентом обављеном раду.

Одредбе ЗОР–а којима је нормирана зарада као елемент уговора о раду су одраз правне субординације законодавца садржане у овом правном институту уз минимално могућности за примену аутономије воље. Тако је ЗОР–ом изричито предвиђено да запослени има право на одговарајућу зараду, која се утврђује у складу са законом, општим актом и уговором о раду,¹¹ а под зарадом законодавац подразумева зараду за обављени рад и време проведено на раду, зараду по основу доприноса запосленог пословном успеху послодавца (награде, бонуси и сл.) и друга примања по основу радног односа, у складу са општим актом и уговором о раду,¹² као и да се исказује са укљученим порезима и доприносима.¹³ Затим, законодавац дефинише да се зарада за обављени рад и време проведено на раду састоји од основне зараде, дела зараде за радни учинак и увећане зараде. Такође, предвиђено је да је новчани износ основне зараде на дан закључења уговора о раду обавезни елемент истог, док су елементи за утврђивање основне зараде, радног учинка, накнаде зараде, увећане зараде и друга примања запосленог условно обавезни елементи, односно да обавеза интегралности у уговор о раду не постоји уколико су побројани елементи предвиђени законом, колективним уговором,

¹⁰ Р. Брковић, Б. Урдаревић, *Радно право са елементима социјалног права*, Београд, 2020, 85 – 88.

¹¹ Чл. 104 ст. 1 ЗОР

¹² Чл. 105 ст. 1 ЗОР

¹³ Чл. 105 ст. 2 ЗОР

правилником о раду или другим актом послодавца у складу са законом.¹⁴ Довољно је да се послодавац у уговору о раду у моменту закључења само позове – упуту на поменуте акте. У сагласности са претходним, свака накнадна измена ових аката не производи обавезу измене уговора о раду. Наведено има оправдање у УРС – ом¹⁵ предвиђеној обавези објављивања општих аката и услед тога могућности да се заинтересовани правни субјекти упознају са садржином аката којима су регулисана њихова права и обавезе.¹⁶

Осим горепобројаних елементарних одредница о заради, за разматрање могућности исплате зараде у криптовалутама у Републици Србији значајне су и следеће одредбе ЗОР–а којима је регулисан облик, минимални износ и прокламован принцип „иста зарада за исти рад код истог послодавца“. Императивном одредбом је предвиђено да се зарада исплаћује само у новцу.¹⁷ Од наведеног правила нормиран је само један изузетак који се односи на радни однос са кућним помоћним особљем. У овом случају дозвољено је да се уговори и део зараде у натури чија се вредност мора изразити у новцу и може искључиво да се односи на обезбеђивање становања и исхране. Притом, део зараде који се обрачунава и исплаћује у новцу не може бити нижи од 50% зараде запосленог, а накнада укупне зараде се искључиво обрачунава и исплаћује у новцу.¹⁸ Затим, у сагласности са актима Међународне организације рада – Конвенцијом број 131 о утврђивању минималних надница и Препоруком број 136 о утврђивању минималних надница¹⁹, ЗОР–ом је гарантована исплата минималне зараде запосленом.²⁰ Такође, законодавац је запосленима гарантовао једнаку зараду за исти рад или рад исте вредности који остварују код послодавца, а рад једнаке вредности дефинисао као рад за који се захтева исти степен стручне спреме, односно образовања, знања и способности, у коме је остварен једнак радни допринос уз једнаку одговорност. Као непосредну последицу одлуке послодавца и споразума са запосленим који је у супротности са дефинисаним правилом о једнакости, законодавац је предвидео ништавост.²¹

¹⁴ Чл. 33 ст. 1 тач. 10 – 12 и ст. 2 ЗОР

¹⁵ Чл. 196. УРС

¹⁶ З. Лазич *et al.*, *Водич за примену закона о раду са коментарима измењених и допуњених чланова, моделима аката за усклађивање, одабраном судском праксом и правним схватањима, стручним коментарима и одговорима на питања*, Београд, 2014, 24.

¹⁷ Чл. 110 ст. 2 ЗОР

¹⁸ Чл. 45 ст. 2 – 5 ЗОР

¹⁹ З. Ивошевић, М. Ивошевић, *Коментар Закона о раду: са одабраним подзаконским прописима, судском праксом и обрасцима за примену прописа: према стању законодавства од 8. децембра 2018. године*, 5. измењено и допуњено издање, Београд, 2018, 260.

²⁰ Чл. 111 ЗОР

²¹ Чл. 104 ст. 2 – 4 ЗОР

Управо претходно побројана императивна правила не би требало тумачити као потребу за „претераном контролом и ригидношћу“, већ као намеру законодавца да минимализује могућност злоупотреба и да „исправи“ почетну економску неједнакост између уговорних страна. Коначно, истакнути телеолошки контекст свих нормираних ограничења не може се занемарити у академској дискусији о иновативним начинима одређивања зараде.

III ИСПЛАТА ЗАРАДЕ У КРИПТОВАЛУТАМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Усвајањем Закона о дигиталној имовини²² Република Србија се придружила малобројној групи земаља које су свеобухватно регулисале криптоимовину. Неспорно је да је иницијално нормирање ове области било инспирисано развојном потребом тржишта дигиталне имовине, подстицајним деловањем на тржишта капитала, али и предностима финансирања употребом инвестиционих токена. Такође, оснаживањем легислативних оквира истовремено је требало спречити потенцијалне злоупотребе у криминалне сврхе, односно спречити могуће прање новца и финансирање тероризма.²³ Али, комплетна оцена новоусвојених нормативних решења, осим процене остварења почетно постављених циљева, укључује и оцену компатибилности новодонетих правних прописа са прихваћеним схватањима и конкретним правним институтима свих грана права. Једно од питања поменуте секундарне импликације примене правних прописа је и питање дозвољености и евентуалних правних и „животних“ последица исплате зараде у криптовалутама у Републици Србији. У вези са постављеним питањем, требало би нагласити да исплата зараде у криптовалути упоредноправно посматрано није новина и да је на Новом Зеланду ова могућност дозвољена још од 01. 09. 2019. године.²⁴

Уопштено анализирано криптовалуте признате су као својеврсно средство размене за добра и услуге²⁵ и у том смислу могу бити противвредност за рад запосленог. Али, питање могућности исплате зараде у криптовалутама у директној је корелацији са прихваћеним становиштем о правној природи криптовалута и дозвољеним облицима уговарања и исплате зараде криптовалутама у једном правном систему. Тако је српска правна

²² Закон о дигиталној имовини (ЗДИ), *Службени гласник РС*, бр. 153/2020.

²³ Д. Пејкић, *Приказ Закона о дигиталној имовини*, Бранич: часопис Адвокатске коморе Србије бр. 2, 2021, 85.

²⁴ Политика, *Нови Зеланд од 1. септембра исплаћује зараде у криптовалутама*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/435749/Novi-Zeland-od-1-septembra-isplacuje-zarade-u-kriptovalutama>, датум посете: 01.04.2024.

²⁵ N. Damnjanović, *Pravna priroda kriptovaluta*, *Harmonius: journal of Legal and Social Studies in South East Europe* br. 1, 2022, 71.

мисао веома детаљно упоредноправно анализирао правну природу криптовалута уз истицање подударности са познатим правним институтима: класичним новцем, електронским новцем,²⁶ хартијама од вредности,²⁷ ствари као грађанскоправним институтом, чак и у односу на бестелесну имовину познату англосаксонском праву²⁸ и при томе није се определила за било које од побројаних схватања као најприхватљивије. Следећи ставове правних теоретичара, али и чињеницу да се промет у коме учествују криптовалуте одвија без обзира на легислативу, законодавац одређује криптовалюту као врсту дигиталне имовине коју није издала и за чију вредност не гарантује централна банка, нити други орган јавне власти, која није нужно везана за законско средство плаћања и нема правни статус новца или валуте, али је физичка или правна лица прихватају као средство размене и може се куповати, продавати, размењивати, преносити и чувати електронски.²⁹ Узимајући у обзир овакво појмовно одређење криптовалута садржано у ЗДИ–у и релевантне императивне одредбе ЗОР–а које су у раду биле претходно таксативно цитиране, може се закључити да послодавцима у Републици Србији начелно није забрањено да уговоре зараду у криптовалути. Чак, има и правних писаца који су се већ афирмативно изјаснили да за послодавце у Републици Србији не постоји забрана да исплаћују зараду у криптовалутама.³⁰

Сагласно наведеном, уговарање зараде у криптовалути је обухваћено доменом ограничене слободе уговарања и реализација истог подлеже претходном испуњењу неколико услова. Најпре је потребно да постоји интенција послодавца да уговори зараду у криптовалути, као и да се запослени са овом намером послодавца сагласи. Како би ова уговорна одредба била у сагласности са ЗОР–ом, потребно је да на дан закључења уговора у уговору о раду буде исказан новчани износ основне зараде. Али, због општепознатих осцилација у вредности криптовалута, за послодавца накнадно могу да настану отежавајуће околности у време обрачуна и исплате зараде. Затим, проблему у одређивању основне зараде придружују се и тешкоће у одређивању и обрачунавању зараде по основу радног учинка и увећане зараде. Описани проблеми могу послодавца да одврате од иницијалне намере, а код запосленог да проузрокују сумњу у суштинске

²⁶ Т. Јованић, *Криптовалуте као нови изазов заштите потрошача*, у: Међународна научна конференција Заштита колективних интереса потрошача (ур. Катарина Иванчевић), Београд 2021, 399 – 403.

²⁷ Т. Јованић, *Актуелни приступи регулаторном оквиру виртуелних валута: у сусрет закону о виртуелној имовини*, у: Усклађивање пословног права Србије са правом Европске уније (ур. Вук Радовић), Београд 2020, 251 – 252.

²⁸ N. Damjanović, op. cit., 79 – 85.

²⁹ Чл. 2 ст. 1 тач. 2 ЗДИ

³⁰ Љ. Слијепчевић, *Закон о дигиталној имовини и блокчејн систем*, Радно – правни саветник бр. 2, 2023, 107.

разлоге послодавца за уговарање зараде у криптовалути у ситуацији када је послодавац задржао намеру и поред свести о могућим непријатностима.

Имајући у виду законску имовинску квалификацију криптовалута, може се поставити питање - да ли је једини изузетак исплате зараде у натури могуће исказати у криптовалути. Како су и у овом случају ригидна нормативна ограничења у српском праву која се односе на искључиво обезбеђивање смештаја и исхране, готово је немогуће хипотетички замислити ситуацију у којој би се наведено остварило.

Такође, послодавац је „оптерећен“ гаранцијом минималне зараде³¹ и гаранцијом „иста зарада за исти рад код истог послодавца“. У вези са првонаведеном, уколико су у питању општепознате криптовалуте и кретања вредности криптовалута на тржишту³², тешко би било замислити ситуацију у којој би се правило о минималној заради „активирало“. Али, уколико би се уговарала зарада у некој недовољно познатој и нестабилној криптовалути питање минималне зараде би могло бити постављено.

Затим, обавезна примена правила „иста зарада за исти рад код истог послодавца“ могла би за послодавца да проузрокује извесне негативне правне последице. Наиме, уколико би требало обезбедити у односу на два запослена исту зараду за исти рад, од којих је са једним послодавац уговорио зараду или неки саставни део зараде у криптовалути, а са другим то није био случај, оправдано би се „наметнуло“ питање остваривања једнакости зараде у односу на два поредбена запослена услед осцилација вредности криптовалута на тржишту, а самим тим и питање ништавости иницијалног споразума са послодавцем. У вези са истицањем ништавости, требало би нагласити да би потенцијално активну легитимацију за истицање ништавости могли имати, у зависности од „кретања“ вредности криптовалута, и запослени који није уговорио зараду у криптовалути и запослени који је пристао на овакав иновативни приступ у уговарању, што може бити двоструки ризик за послодавца. Подразумева се да послодавац овај ризик може отклонити тако што неће створити услове за примену правила о једнакости зараде.

Веома је битно указати да услед променљиве вредности криптовалута, послодавац који је са запосленим уговорио „криптовалутну“ зараду може да претрпи финансијске губитке јер се обавезао да исплати уговорену зараду. Такве ситуације код послодавца би могле да иницирају да упуте понуду запосленом за измену уговорених услова рада, односно да запосленом понуди анекс уговора о раду. Али, врло је упитно да ли оваква ситуација може да испуни све услове да се подведе под ЗОР-ом прописани разлог за понуду уговорених услова рада који се односе на промену елемената за утврђивање основне зараде, радног учинка, накнаде зараде, увећане зараде и других

³¹ Чл. 111 ЗОР

³² *CryptoCompare*, <https://www.cryptocompare.com/coins/list/all/USD/1>, датум посете: 31. 03. 2024.

примања запосленог који су садржани у уговору о раду.³³ Осим горепоменог, теорија истиче да је и моменат опорезивости зараде у криптовалуту упитан, као и основице за обрачун припадајућих пореза и доприноса.³⁴

„Криптовалутна“ зарада је у непосредној вези са извесним ризицима и са аспекта запосленог. Тако запослени услед раста вредности криптовалуте може постати обвезник пореза на капитални добитак по стопи од 15% у случају накнадне продаје криптовалуте на тржишту дигиталне имовине након исплате зараде, при чему се основицом сматра разлика између набавне и продајне цене криптовалуте.³⁵ Ипак, ова потенцијална опорезивост због остваривања користи може бити и примамљива запосленом. Такође, у ситуацији уговарања зараде у криптовалутама, запослени су нарочито заинтересовани за став банака приликом процене кредитне способности. Забрана поседовања дигиталне имовине и пружања услуга повезаних с дигиталном имовином,³⁶ као и „обазрив“ став Народне банке Србије,³⁷ могли би да утичу на формирање таквих ставова комерцијалних банака и одврате их од развоја и употребе сопствених капацитета у сврхе процене кредитне способности клијената који су уговорили зараде у криптовалутама.

Правни практичари још указују и на износ провизија као питање које не би требало занемарити. Тако истичу да не постоји јединствени систем наплате провизија приликом вршења трансакција. Како сваки блок носи накнаду која се разликује у зависности од мрежног саобраћаја, износ провизије зависи од блока на коме је забележена трансакција.³⁸

Имајући у виду све анализирано, због бројних реперкусија, послодавци у Републици Србији не уговарају зараду у криптовалутама. Евентуално, због

³³ Чл. 171 ст. 1 тач. 5 ЗОР

³⁴ Љ. Слијепчевић, *op. cit.*, 107.

³⁵ Закон о порезу на доходак грађана, *Службени гласник РС*, бр. 24/2001, 80/2002, 80/2002 – др. закон, 135/2004, 62/2006, 65/2006 – испр., 31/2009, 44/2009, 18/2010, 50/2011, 91/2011 – одлука УС, 7/2012 – усклађени дин. изн., 93/2012, 114/2012 – одлука УС, 8/2013 – усклађени дин. изн., 47/2013, 48/2013 – испр., 108/2013, 6/2014 – усклађени дин. изн., 57/2014, 68/2014 – др. закон, 5/2015 – усклађени дин. изн., 112/2015, 5/2016 – усклађени дин. изн., 7/2017 – усклађени дин. изн., 113/2017, 7/2018 – усклађени дин. изн., 95/2018, 4/2019 – усклађени дин. изн., 86/2019, 5/2020 – усклађени дин. изн., 153/2020, 156/2020 – усклађени дин. изн., 6/2021 – усклађени дин. изн., 44/2021, 118/2021, 132/2021 – усклађени дин. изн., 10/2022 – усклађени дин. изн., 138/2022, 144/2022 – усклађени дин. изн., 6/2023 – усклађени дин. изн., 92/2023, 116/2023 – усклађени дин. изн. и 6/2024 – усклађени дин. изн., чл. 72 – 77.

³⁶ Чл. 13 ЗДИ

³⁷ *Народна банка Србије, Кабинет гувернера*, <https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=18557&konverzija=no>, датум посете: 15. 04. 2024.

³⁸ WALK advokatska kancelarija, *Izazovi i rizici isplate zarade u kriptovalutama*, <https://walk.rs/izazovi-i-rizici-isplate-zarade-u-kriptovalutama/>, датум посете: 15. 04. 2024.

познатости функционисања и уз постојећа заштитно и превентивно „оријентисана“ правна правила, начелна могућност „криптовалутне“ зараде могла би да буде разматрана и прихватљива само послодавцима и запосленима у области дигиталних технологија.

IV ЗАКЉУЧАК

Чињенице да су криптовалуте такав глобални феномен који се развијао независно од регулаторног оквира, од малобројности држава које су извршиле целовиту унилатералну регулацију, као и од неизвесности да ли ће и када бити постигнут међународни консензус у вези са њима, указују на комплексност проблематике, бројност „отворених“ питања и потенцијалне негативне импликације које се односе на криптовалуте са аспекта гледишта правника. Међутим, поменути изазови захтевају хитно ангажовање правне мисли како би се предупредило да претежни правни вакуум произведе негацију владавине права и правне сигурности. Управо у описаном смислу требало би веома позитивно уважити напоре домаћег законодавца да целовито уреди област криптовалута и дигиталне имовине усвајањем ЗДИ-а и тако успостави претпоставке да се у регулаторним оквирима развија на технолошким иновацијама заснована привредна активност.

Како је општа привредна активност непосредно условљена и радним ангажовањем, неминовно су се издвојила питања могућности увођења „технолошког напретка“ и у релацију рад – зарада и питање компатибилности одредаба ЗДИ-а и ЗОР-а, али и других релевантних правних прописа у Републици Србији. Након извршене анализе, може се констатовати да поредбене одредбе нису некомпатибилне, али да је ипак у сегменту исплате зараде у криптовалутама потребно извршити модернизацију постојећих радноправних прописа изналажењем одговарајуће мере правне субординације, а како би се начелно нормирана могућност реализовала и у пракси. Када се такво новелирање и догоди, исто ће вероватно иницирати и формирање свести код послодаваца да чешће користе овај алтернативни начин исплате зараде, а код запослених свести о постојању правне сигурности и отклањању сумње у суштинске разлоге послодавчевог избора.

Ana Timčić *

POSSIBILITY OF PAYING EARNINGS IN CRYPTOCURRENCIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

Socio-economic conditions have always influenced the evolution of law, either in terms of recognizing the need for the adoption of new legal regulations, or as a measure of insufficient adequacy and efficiency of existing regulations in "shaping" the mentioned conditions and in that sense initiating the necessary changes. The above-mentioned interdependence of social circumstances both at the national and supranational level de lege lata, especially became actualized during the globalization of business and the expansion of information and communication technologies. Thus, under the influence of information and communication technologies, work became "digitalized", and legal thought was occupied by new topics. First, the issue of introducing certain elements from the digital sphere among the traditional elements of the employment contract "imposed" itself, and then it was necessary to consider the so-called "flexible forms of work" as an alternative to the well-known concept of work, employment relationship and employment contract. Precisely as an integral part of the consideration of the innovations in the content of the employment contract, the author analyzes in the paper the possibility, i.e. the permissibility and potential consequences of the payment of earnings in cryptocurrencies in the Republic of Serbia in relation to the stipulations of the Labor Law, the Law on Digital Assets and other relevant legal regulations.

Keywords: *employment contract, earnings, cryptocurrencies, employer, employee.*

* Senior Specialist for Management of Labor and Legal Relations in the Administration Service, in the Human Resources Management Sector at Eurobank Direktna ad.

СТРУЧНИ РАДОВИ

Зоран Ђоровић*

Стручни чланак

УДК: 004:347.44

DOI: 10.46793/GP.1601.095DJ

ПАМЕТНИ УГОВОРИ И ПРИМЕНА *BLOCKCHAIN* ТЕХНОЛОГИЈЕ

Рад примљен: 08. 05. 2024.

Рад исправљен: 28.07.2025.

Рад прихваћен за објављивање: 31. 07. 2025.

У раду аутор анализира појам паметних уговора, њихов настанак и примену путем *blockchain* технологије као концепта децентрализоване сигурности и енкрипције. У парадигми криптовалута *blockchain* се доминантно перцепира као информатички систем за финансијске трансакције, међутим, његова употреба је много ширег спектра, при чему се истиче домен правних послова. Аутоматизовано извршење инкорпорирањем у софтверски код као трајни *blockchain* запис доприноси поузданости и непорецивости уговора без учешћа посредника. Правни оквир у коме се извршавају паметни уговори још увек представља нерегулисано окружење са питањем јурисдикције и правне сигурности. Аутор анализира имплементацију паметних уговора путем *Ethereum blockchain* платформе, која омогућава реализацију паметних уговора. Због своје трајне природе и непроменљивости, паметни уговори могу добити већи степен поверења, али су ригиднији на промене у односу на писане, што представља посебан изазов у смислу прилагодљивости програмских језика. Рад садржи компарацију „стандардних“ паметних и рикардијанских уговора, јер постоји потреба за флексибилношћу и разумевањем у паралели извршног програмског кода и стандардног текста уговора.

Кључне речи: *blockchain*, паметни уговори, рикардијански уговори, *ethereum*.

I УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Од проналаска, *blockchain* технологија је била предмет истраживања од стране академске и пословне заједнице. Технологија која стоји иза биткоина у почетку је била у фокусу индустрије криптовалута, да би се даље проширила у

* Менаџер за развој пословања и маркетинг, Data Cloud Technology д.о.о. Крагујевац, zoran.djorovic@gmail.com.

различитим доменима примене. *Blockchain* чини не само значајну пенетрацију у свет правних услуга, са великим капацитетом да промени тренутни начин на који се схвата извршивост обавеза из уговорног споразума, већ и у извођење активности којима се унапређују производни и комерцијални процеси. Због отпорности на манипулацију или хаковање због структуре дистрибуције и потенцијала приликом закључивања, паметни уговори постају привлачни у многим сценаријима. Многе владине и невладине организације, као и сектор пословања и услуга истражују технолошки дизајн *blockchain*-а како би побољшале своје активности, пословне процесе, безбедност и поузданост трансакција и правних послова.

Важно је препознати да употреба *blockchain*-а представља низ веома релевантних законских изазова који се морају третирати и анализирати, јер стварају поларизацију око правних мера које се морају усвојити за управљање и имплементацију паметних уговора. Примена технологије намеће правне проблеме или изазове, поред многих других, како валидирати да паметни уговор заиста представља уговор, у односу на специфичне импликације које има на елемент воље и обавеза. Исто тако, јављају се недоумице у вези са регулативом у смислу верификације да ли је он у судском поступку валидан доказ.

II *BLOCKCHAIN*

Прва студија која је помињала *blockchain* технологију датира из 1991. године (*Haber e Stornetta*), међутим, тек средином 2008. Сатоши Накамото је ову технологију правилно концептуализовао. Према Накамотовој идеји „био би потребан систем електронског плаћања заснован на криптографском доказу, а не пуком поверењу, који би омогућио странама које су спремне да преговарају да се директно повезују једна са другом, без потребе за трећом страном од поверења као посредником“.¹ У овом сценарију појавила се технологија *blockchain*, која се може концептуализовати као скуп дистрибуираних технологија које формирају криптографску мрежу, која се обично користи као књига чија је главна функција чување информација кодираних унутар блокова. *Blockchain* је дистрибуирана база података која бележи све трансакције које су се икада догодиле на *blockchain* мрежи. Ова база података се реплицира и дели међу учесницима мреже. Главна карактеристика *blockchain* је да омогућава

¹ A. M. Porto, J. M. Lima de Jr, G. B. Silva, *Tecnologia Blockchain e direito societário: aplicações práticas e desafios para a regulação*, Revista de Informação Legislativa – RIL, Brasília, DF., 2019, v. 56, n. 223, 14.

Доступно на: <https://www2.senado.leg.br/bdsf/handle/id/564624>, датум посете: 05. 02. 2022.

неповерљивим учесницима да безбедно комуницирају и шаљу трансакције једни другима, без потребе за трећом страном од поверења.²

“Blockchain” је сложеница речи “Block” (блок) и “chain” (ланац). Ради се, дакле, о концепту заснованом на коришћењу криптографски заштићеног ланца трансакционих блокова. Трансакције се пакују у блокове, а блокови се везују у ланац. Блокови се везују криптографски, кроз хеш (е. “Hash”) функцију: садржај блока не може да се промени, а да се не промени садржај свих других блокова који му претходе. Дакле, *blockchain* је датотека која информације складишти у блокове. Сваки је блок везан за следећи блок, коришћењем криптографске сигнатуре. Ово омогућава да буду коришћени као деловодна књига која може да се дели (е. „share”) и потврђује од стране сваког са одговарајућом дозволом да то чини.³

У основи, *blockchain* представља дистрибуирану реплицирану базу података. Организована је у форми једноструко спрегнуте листе (ланац), где су чворови (рачунара у ланцу) блокови са подацима о трансакцијама, који се после груписања штите криптографским методама. Заснована је на *P2P (peer to peer)* архитектури, где чворови који учествују у реализацији сервиса поседују копију свих записа, те стално међусобно комуницирају и синхронизују записе.⁴ Практично то значи да сваки блок садржи информације о одређеном броју трансакција, односно референцу на претходни блок у *blockchain*-у, као и одговор на сложену математичку загонетку, која се користи за валидацију података повезаних са тим блоком. Пошто се *blockchain* увек синхронизује, увек постоји само један истински запис о власништву који је неопходан да спречи било кога да покуша да удвостручи своју имовину слањем више страна у исто време. То значи да је немогуће уређивати *blockchain* након што је правилно ажуриран, будући да стране имају математички наметнуто уверење да ће евиденција о њиховом власништву остати и у будућности.

Blockchain не само да дозвољава верификацију сваке трансакције преко чворова, већ такође, складиштењем уговора у „блоку“ и слањем у сваки чвор, извршавање чини аутоматским и, у принципу, непроменљивим. Стога се тврди да дозвољава „дигитализацију поверења кроз сигурност извршења“ и стварање ефикасности уклањањем посредника и трошкова које они доносе у трансакције.

² М. Alharby, A. V. Moorsel, *Blockchain-based smart contracts: a systematic mapping study*, Computer Science & Information Technology (CS & IT), 126. Доступно на: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1710/1710.06372.pdf>, датум посете: 05. 02. 2025.

³ П. Цветковић, *Блокчејн као правни феномен - уводна разматрања*, Зборник радова Правног факултета у Нишу бр. 59 (87), 2020, 127-144, 128.

⁴ М. Миновић, *Blockchain технологија: Могућности употребе изван крипто валута*, Infotech 2017, Аранђеловац 2017, 1. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/318722738_BLOCKCHAIN_TEHNOLOGIJA_MOGUCNOSTI_UPOTREBE_I_ZVAN_KRIPTO_VALUTA, датум посете: 10. 03. 2025.

Ове карактеристике су можда највећа привлачност паметних уговора који користе *blockchain* технологију.⁵

А. Врсте *blockchain*-а

Примена *blockchain*-а може да се посматра из више приступа.

Основна подела је на два типа: јавни и приватни. Јавни *blockchain* је у потпуности доступан свима (е. *open source*, у смислу да су софтверска решења потпуно приступачна). Свако, без било каквог персоналног или територијалног ограничења, може да инсталира одговарајући софтвер потребан за функционисање јавног *blockchain* на свој уређај и да сними у целини или само фрагмент датотеке, те да учини своју копију расположивом другим корисницима. Функционисање унутар јавног *blockchain*-а не захтева сагласност централизованог управљача *blockchain*-а.⁶

Приватни *blockchain* захтева позивницу и мора бити потврђен од стране ауторитета који га је покренуо или скупа правила које поставља ауторитет. Предузећа која су поставила приватни *blockchain*, генерално ће поставити мрежу са одобрењем. Ово поставља ограничења коме је дозвољено да учествује у мрежи, и то само у одређеним трансакцијама. Учесници треба да добију позивницу или дозволу за придруживање. Механизам контроле приступа може варирати: постојећи учесници могу одлучити о будућим учесницима; регулаторни орган може издати дозволе за учешће; или би конзорцијум могао да донесе одлуке уместо тога. Једном када се ентитет придружи мрежи, играће улогу у одржавању *blockchain*-а на децентрализован начин.⁷

III ПАМЕТНИ УГОВОРИ

А. Развој паметних уговора

Nick Szabo, амерички криптограф појавио се са идејом о евидентирању уговора у шифрираној форми године 1994., много пре настанка *blockchain*-а. Представио је унапред дефинисан уговор са скупом правила која се извршавају аутоматски ако су услови усклађени, без учешћа било ког посредника.

Као начин представљања идеје о функционалности паметних уговора, *Nick Szabo* за пример користи аутомате: особа заинтересована за куповину производа из аутомата убацује новчић у укупном износу. Ако је потребно, налог ће бити аутоматски извршен, а наведени производ ће бити уредно

⁵ J. Hsiao, "Smart" Contract on the Blockchain-Paradigm Shift for Contract Law?, US-China Law Review vol. 14, 2017, 685-687.

⁶ П. Цветковић, *op. cit.*, 133.

⁷ P. Praveen Jayachandran, *The difference between public and private blockchain*, <https://www.ibm.com/blogs/blockchain/2017/05/the-difference-between-public-and-private-blockchain/>, датум посете: 05. 02. 2025.

испоручен, без потребе за трећим посредником да регулише овај однос. Притом, функционалност ове машине је аутоматска, као и паметни уговори, који се такође извршавају сами и не зависе од поверења треће стране за њихово извршење.

Б. Појам паметних уговора

Паметни уговори су програмски код који се чува на *blockchain*-у и аутоматски се извршава када се испуне унапред одређени и програмирани услови и одредбе. Програмирани уговор је непромењен и ускладиштен је у дистрибуираној бази података која се извршава на *blockchain*-у. Све трансакције паметног уговора се обрађују у *blockchain*-у када се услови у уговору поклапају јер нема укљученог посредника.⁸ Предности паметних уговора су углавном потребне за пословне односе где се користе као споразум између пословних страна како би се могли ослонити на последице без посредништва.⁹ Уклањањем потребе за директним људским учешћем након што је паметни уговор распоређен у дистрибуирану књигу, компјутерски програм би могао да учини уговорни однос ефикаснијим и економичнијим са потенцијално мање могућности за грешке, неспоразуме, одлагања или спорове.¹⁰ Укратко, привлачност паметног уговора лежи у (1) дигитализацији поверења кроз сигурност извршења и (2) стварању ефикасности уклањањем посредника и трошкова које они доносе у трансакције.¹¹

Употреба криптовалута – једноставан облик паметног уговора покренуо је питање њиховог правног карактера. Са становишта грађанског права, исправно је предложити да криптовалуте представљају имовинска права јер су преносива, искључива и поседују економску вредност.¹² Паметни уговор дели теоријске сличности са традиционалним уговором, у смислу да су оба оквира за регулисање интеракције између различитих ентитета, али је важно приметити где те сличности почињу и где се завршавају. У срцу паметног уговора је

⁸ *Ibid.*

⁹ S. N. Khan et al., *Blockchain smart contracts: Applications, challenges and future trends, Peer-to-peer networking and applications*, 14 (5), 2021, 2901–2925. Доступно на: <https://doi.org/10.1007/s12083-021-01127-0>, датум посете: 05. 02. 2025.

¹⁰ K. Silverberg, C. French, D. Ferenzy, *Getting Smart: Contracts on the Blockchain*, Institute of International Finance, 2. https://www.iif.com/portals/0/Files/private/32370132_smartcontracts_report_may_2016_vf.pdf, датум посете: 05. 02. 2025.

¹¹ L. Cheng, T. J. Shaw, *Smart Contracts: Bridging the Gap between Expectation and Reality*, Oxford Law Faculty Business Law Blog, доступно на <https://www.law.ox.ac.uk/business-law-blog/blog/2016/07/smart-contracts-bridging-gap-between-expectation-and-reality>, датум посете: 10. 02. 2025.

¹² J. Jakub Szczerbowski, *Place of Smart Contracts in Civil Law, A Few Comments on Form and Interpretation*, Proceedings of the 12th Annual International Scientific Conference NEW TRENDS, Znojmo: Private College of Economic Studies Znojmo 2017, 334. Доступно на: <https://ssrn.com/abstract=3095933>, датум посете: 10. 02. 2025.

компјутерски програм - кодирана логика која прима одређене улазе и извршава скуп инструкција да би се постигао један од многих унапред дефинисаних исхода. За кодирану логику није релевантно да ли између страна постоји разматрање намера, као и то да ли су оне биле намењене или законите. У суштини, паметни уговор једноставно гарантује извршење одређене базе кода.¹³

Паметни уговор је у основи уговор „оријентисан на податке“ и он је онај у коме су стране изразиле један или више услова или одредби свог споразума на начин дизајниран да га може обрадити компјутерски систем. Другим речима, уместо да користе природни језик, паметни уговори користе податке да би олакшали компјутерску анализу, аутоматизацију или комуникацију својих уговорних обавеза. Ово је заиста прва разлика између традиционалног уговора и паметног уговора, облика којим се они изражавају. Међутим, рећи да је уговор „оријентисан на податке“ не значи да је сваки аспект аранжмана представљен у компјутерски обрадивом облику.¹⁴ Ознака оријентисана на податке једноставно сугерише да су стране одлучиле да ће неки подкуп кључних термина имати користи од тога да буду представљени као подаци који се обрађују рачунаром.

Традиционални уговори су намењени да их читају људи, али за паметне уговоре, они имају додатну страну, а то су компјутерски системи. Разлика је и у томе што се паметни уговори разликују по начину на који добијају суштинско значење. У традиционалном уговору, значење произилази из заједничког разумевања језика који користе стране, али у паметном уговору стране користе експлицитни процес да би подацима дали суштинско значење. Тиме су паметни уговори аутоматизовани када су програмирани кодом који може:

- (1) разумети шта је обећано под којим условима; и
- (2) упоредити оно што је обећано уговором са оним што се (или није) догодило.¹⁵

В. Правни основ *blockchain*-а и паметних уговора

Паметни уговори су неистражена територија. Могућности које ствара могућност да се практично било који уговор изрази као компјутерски код знатно отежава описивање граница њихове законитости.¹⁶ Паметни уговори функционишу без позивања на било који спољни правни оквир, при чему се извршење или извршавање обавеза у паметном уговору дешава независно од околног правног оквира. Међутим, то не спречава да се тај правни оквир примењује и утиче на шири уговорни однос између страна. Могуће је да закон може да одреди исход који је другачији од онога који је програмиран у

¹³ *Ibid.*

¹⁴ J. Hsiao, *op. cit.*, 689.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ J. Jakub Szczerbowski, *op. cit.*, 334.

паметном уговору, на пример да би се исправило погрешно представљање које је садржано у коду паметног уговора.¹⁷

Другим речима, паметни уговори не постоје у вакууму. Остављајући по страни немогућност паметних уговора да документују обавезе које нису алгоритамски детерминисане, они који желе да користе или успоставе паметне уговоре мораће да се позабаве питањима која постоје дуги низ година у „стандардном“ свету. То су питања као што су:¹⁸ Шта ако база кодова не одражава оно што су стране схватиле као њихов договор (нпр. уобичајена грешка у праву или чињеница)? Шта ако је ефекат базе кода представљен од стране стране да се разликује од онога што је заправо било (нпр. лажно представљање)? Шта ако једна страна није имала пословну способност да склопи паметни уговор (нпр. малолетно лице)?

Циљ и принципи структуре и садржине ових система требало би да се базирају на правним принципима, економским теоријама и теорији кредибилног и сигурног протокола приступања и коришћења. Базична идеја паметног уговора је да многе уговорне клаузуле (као што су обезбеђења, аванс, спецификација овлашћења итд.) могу да се учитају у хардвер и софтвер на начин да је цена кршења уговора за прекршиоца висока до мере да то кршење чини мало вероватним.¹⁹

Уговор такође има и друга питања као што су принуда, превара, фалсификовање, недостатак пословне способности и несавесност. Традиционално, суд обезбеђује правне лекове оштећеним странама ако до таквих сценарија дође. Паметан уговор који има за циљ да избегне посредника треће стране, као што су судови, вероватно ће имати озбиљне последице. Да би паметни уговор заменио традиционални уговор, он мора да покаже ону очекивану корист за уговарање уговорним странама која премашује очекиване трошкове нерешавања свих проблема.²⁰

На пример, паметни уговори представљају изазовна питања надлежности: који судови би водили било који спор и чији би се закони применили да би се утврдила законитост уговора или да би се решила било каква питања тумачења? У току разматрања уговорног спора, да ли би странка у поступку могла да поднесе *blockchain* као пословни запис или је то прича из друге руке? Како би странке показале прихватање уговорних услова на начин који задовољава судове?²¹ Будући да мали број правника има вештине кодирања за израду сопствених паметних уговора, компјутерски програмери би играли већу

¹⁷ L. Cheng, T. J. Saw, C. Sargeant, *Smart Contracts: Bridging the Gap Between Expectation and Reality*, Faculty of Law in the University of Oxford, 2016. Доступно на: <https://www.law.ox.ac.uk/business-law-blog/blog/2016/07/smart-contracts-bridging-gap-between-expectation-and-reality>, датум посете: 10. 02. 2025.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ П. Цветковић, *op. cit.*, стр. 138.

²⁰ J. Hsiao, *op. cit.*, 692.

²¹ K. Silverberg, C. French, D. Ferenzy, *op. cit.*, 2.

улогу, стварајући нова питања одговорности за погрешне алгоритме, па чак и етичка питања у вези са надриписарством.²²

Такође, однос између рачунарског механизма који обрађује размену и уговора на природном језику који чини споразум није увек јасан. Паметни уговори ово додатно компликују јер су способни за више од једноставне обраде плаћања. Тек ће показати како ће ова сложеност бити повезана са правним системима. Даље, остаје нерешено како се правни системи баве чињеницом да паметни уговори хостовани на блок ланцима не могу да се бришу или уређују изван параметара њиховог кода.²³

IV ETHEREUM BLOCKCHAIN ПЛАТФОРМА

Паметни уговори засновани на *blockchain*-у први пут су се појавили на мрежи *Ethereum*. Покренут 30. јула 2015. године, *Ethereum* је најавио долазак онога што је сада познато као *Blockchain 2.0*. За разлику од свог претходника *Bitcoin*-а, који углавном функционише као *peer-to-peer* начин плаћања, *Ethereum* је платформа која је дизајнирана да омогући другима да граде децентрализоване апликације изграђене на паметним уговорима.

У Белој књизи *Ethereum*-а²⁴ исказана је намера да „оно што *Ethereum* намерава да обезбеди је блок ланац са уграђеним потпуно развијеним програмским језиком са комплетним *Turingom*-ом²⁵ који се може користити за креирање „уговора“, а који се могу користити за кодирање произвољних функција прелаза стања, омогућавајући корисницима да креирају било које системе претходно описане, као и многе друге које још нисмо замислили, једноставним писањем логике у неколико редова кода.”

Користећи паметне уговоре, могуће је покренути апликације на платформи *Ethereum*. Оне се зову децентрализоване апликације или *DApps*. *DApps* се могу применити да функционишу у било ком контексту или ситуацији. На пример, постоје *DApps* за игре, за трговање, за клађење, између многих других.²⁶

²² *Ibid.*

²³ J. Goldenfein, Leiter, *A Legal Engineering on the Blockchain: ‘Smart Contracts’ as Legal Conduc*, Law and Critique, 29 (2), 2018, 141–149. Доступно на: <https://doi.org/10.1007/S10978-018-9224-0>, датум посете: 10. 02. 2025.

²⁴ Овај уводни рад је првобитно објавио 2014. године Виталик Бутерин, оснивач *Ethereuma*, пре него што је пројекат покренут 2015. Вреди напоменути да је *Ethereum*, као и многи софтверски пројекти отвореног кода вођени заједницом, еволуирао од свог почетка. Доступно на: https://ethereum.org/669c9e2e2027310b6b3cdce6e1c52962/Ethereum_Whitepaper_-_Buterin_2014.pdf, датум посете: 10. 02. 2025.

²⁵ Опширније на: <https://plato.stanford.edu/entries/turing-machine/>, датум посете: 10. 02. 2025.

²⁶ G. C. Wagner, *Smart Contracts and the Blockchain - The Ethereum Network, Smart Contracts and the Blockchain - The Ethereum Network Explained By BlockFacts*, 2019, 10.

Да би подржала свој екосистем заснован на *blockchain*-у, *Ethereum* мрежа се састоји од пет кључних елемената; паметни уговори, *Ethereum* виртуелна машина (*Ethereum virtual machine* - *EVM*), *solidity*, *ether* (*ETH*), *Gas* и коначно његов механизам консензуса - доказ рада (*proof-of-work* - *PoW*).

Паметни уговори су делови кода који се сами извршавају. *Ethereum* виртуелна машина се користи за кодирање *Ethereum*-а у *blockchain* и за одржавање паметних уговора у раду на време и њихову координацију са остатком мреже. *EVM* ствара и покреће окружење за паметне уговоре. Такође ствара безбедно окружење за тестирање и покретање нових и некористишћених паметних уговора. Састоји се од свих чворова повезаних на *Ethereum* мрежу и одржава се помоћу њихове процесорске снаге.²⁷

Solidity је *Ethereum*-ов сопствени програмабилни језик који је инспирисан програмима као што су *C++* и *JavaScript*. Кроз *Solidity*, програмери пишу програме (паметне уговоре) у *Ethereum blockchain*-у и оснажују *Ethereum* виртуелну машину²⁸

Ether (ETH) је изворна криптовалута *Ethereum*-а. Када се шаље *ETH* или се користити *Ethereum* апликација, плаћа се мала накнада у *ETH* за коришћење *Ethereum* мреже. Ова накнада је подстицај за рудара да обради и провери шта корисник покушава да уради. Рудари су као записничари *Ethereum*-а, проверавају и доказују да нико не вара. Рудари који раде овај посао такође су награђени малим количинама новоиздатих *ETH*. Рад рудара одржава *Ethereum* безбедним и без централизоване контроле. Другим речима, *ETH* покреће *Ethereum*, који постаје још важнији са улагањем. Улагањем *ETH*, помаже се обезбеђење *Ethereum*-а и зарађују се награде. У овом систему, претња губитка *ETH* дестимулише нападе.²⁹

Gas се односи на јединицу која мери количину рачунарског напора потребног за извршење одређених операција на *Ethereum* мрежи. Пошто свака *Ethereum* трансакција захтева рачунарске ресурсе за извршење, свака трансакција захтева накнаду. *Gas* се односи на накнаду потребну за успешно обављање трансакције на *Ethereum*-у.³⁰

Proof-of-work (PoW) је протокол који се користи за постизање консензуса о *Ethereum*-у као децентрализованом мрежи. Доказ рада је рачунарски рад потребан за решавање сложених математичких загонетки које је лако проверити, али је сувише тешко њима манипулисати. Рудари који успешно реше ове математичке загонетке стварају нови блок. У просеку сваких 15 секунди, креира се нови блок и за овај труд рудари су награђени *ETH*. Тако се издаје нови *ETH*.³¹

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *What's unique about ETH?*, <https://ethereum.org/en/eth/>, датум посете: 25. 02. 2025.

³⁰ *Gas and Fees*, <https://ethereum.org/en/developers/docs/gas/>, датум посете: 25. 02. 2025.

³¹ G. C. Wagner, *op. cit.*, 11.

Овај процес код паметних уговора је следећи:³² Корисник прво откуцава уговор у језику кодирања, након што је преузео *Ethereum* софтвер и постао део његове мреже. Затим ће „предложити“ конкретан уговор тако што ће га учинити доступним у систему. Предложени уговор ће имати свој идентификациони број и „функционише као аутономни ентитет у систему, донекле слично начину на који веб локација може да функционише на интернету“. Други корисник тада може „прихватити предложени уговор“ тако што ће комуницирати. На пример, он комуницира уплатом. Пошто децентрализована платформа без дозволе (што значи да свако са правим хардвером и софтвером може да приступи њој) мора да избегава нежељену пошту, *Ethereum* ће кориснику наплаћивати *Gas* као накнаду за уговоре, која ће се повећавати у зависности од сложености уговора. Понекад, паметном уговору ће бити потребне информације из спољашњег света да би му се омогућило да изврши трансакцију (пример би био да је паметни уговор опција акција, мораће да зна цену акција). *Blockchain*-ови нису повезани на интернет и стога паметни уговор не може сам по себи да провери цене и потребан му је спољни извор. Постоји сервис као нпр. *Provable*³³, да премости *Ethereum* и интернет. Он омогућава *Blockchain* апликацијама да приступе екстерним информацијама и да од њих добију информације које нису непроменљиве. Омогућава више комплексности за уговоре, али у исто време може да подрива децентрализацију. Штавише, уводи захтев поверења у трећу страну, која информације добија од спољног извора.

V РИКАРДИЈАНСКИ УГОВОРИ

Један од потенцијалних случајева употребе *blockchain* технологије који највише обећава је развој „живих“ уговора који су безбедно ускладиштени унутар дигиталне инфраструктуре и који су правно ваљани и потпуно заштићени од неовлашћеног приступа, захваљујући криптографској идентификацији. Рикардијански уговори оживљавају ту идеју и постали су најновија *blockchain* сензација која је изазвала интересовање крипто ентузијаста.³⁴

У питању је стари концепт који претходи проналаску *blockchain* технологије и то прилично мало. Први га је предложио програмер Ian Grigg

³² М. Djurovic, A. Janssen, *The Formation of Blockchain-based Smart Contracts in the Light of Contract Law*, *European Review of Private Law* Issue 6, vol. 26, 2018, 753-771, 760. Доступно

на: <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Review+of+Private+Law/26.6/ERPL2018053>, датум посете: 25. 02. 2025.

³³ Доступно на: <https://github.com/provable-things/ethereum-api?tab=readme-ov-file>, датум посете: 15. 03. 2025.

³⁴ *How Are Ricardian Contracts Different From Smart Contracts?* <https://learn.bybit.com/defi/how-are-ricardian-contracts-different-from-smart-contracts/>, датум посете: 30. 03. 2025.

1996. године као део *Ricardo Payment* система плаћања. Концепт је описао нову врсту правног документа који могу да читају и људи и машине. Рикардијански уговор је написан употребом комбинације правне прозе – савршено разумљиве адвокатима, па чак и обичним људима – и језика за означавање који омогућава да се дефинишући елементи споразума изразе у машински читљивом формату који може да се изврши помоћу рачунарског програма. Писани уговор се затим дигитално потписује од стране укључених страна и криптографски верификује.³⁵

Рикардијански уговор не аутоматизује претпостављене елементе споразума кроз примену програмског кода. Уместо тога, његов је циљ да обезбеди флексибилност текстуалних споразума уз кодирање тамо где је то могуће. Резултат овог процеса је да програмски код пре комплентира него што замењује споразуме у текстуалној форми (примена принципа „више права мање софтвера“).³⁶

Рикардијански уговор региструје правно ваљан и дигитално повезан документ на одређени предмет или вредност. Његове имплементације могу варирати. Рикардијански уговор ставља све информације из правног документа у формат који се може извршити помоћу софтвера. На овај начин то је и правни споразум између страна и протокол који интегрише споразум који нуди висок ниво сигурности због криптографске идентификације.³⁷

Главне карактеристике рикардијанских уговора су³⁸:

- хумани и машински рашчлањиви;
- документи за обе стране су штампани и физички потписани;
- сви облици (приказани, одштампани, рашчлањени) су очигледно еквивалентни;
- могу се безбедно идентификовати, где безбедност значи да су сви покушаји да се промени веза између референце и уговора непрактични.

Када се комбинују са паметним, рикардијански уговори би могли значајно да прошире опсег могућих *blockchain* апликација, посебно када се комбинују. Они могу јасно да дефинишу намере две стране, правно их обавезују и извршавају радње на основу договорених услова. Иако је концепт рикардијанских уговора сада стар деценијама, стварна употреба технологије је

³⁵ D. Bogdanov, *What is Ricardian contract and why it could be the next big thing in blockchain?* <https://limechain.tech/blog/what-is-ricardian-contract/>, датум посете: 05. 04. 2025.

³⁶ П. Цветковић, *Синтеза правног текста и програмског кода – случај Рикардијанског уговора*, Зборник радова Правног факултета у Нишу бр. 60 (90), 2021, 61-76, 68. Доступно на: <https://doi.org/10.5937/zrpfno-29556>, датум посете: 15. 03. 2025.

³⁷ D. Koteshev, *Smart Vs. Ricardian Contracts: What's The Difference?* <https://www.elinext.com/industries/financial/trends/smart-vs-ricardian-contracts/>, датум посете: 15. 04. 2025.

³⁸ *Ibid.*

још увек прилично нова. Ако буде широко прихваћен, могао би имати значајан утицај на многе *blockchain* процесе, посебно у трговини и финансијама.³⁹

У табели су приказане главне компаративне разлике и предности између паметних и рикардијанских уговора.⁴⁰

	Паметни уговор	Рикардијански уговор	Традиционални уговор ⁴¹
Сврха	Извршава услове уговора	Евидентира услове уговора као правни документ	Правни оквир обавезивања страна да изврше одређене обавезе
Поступак	Аутоматизује радње на апликацијама заснованим на <i>blockchain</i> -у	Такође може да аутоматизује операције на апликацијама заснованим на <i>blockchain</i> -у	Нема аутоматизованих акција
Пуноважност	Није правно обавезујући документ	То је правно обавезујући документ или споразум	Има правно обавезујућу природу
Свестраност	Не могу бити Рикардијански уговори	Сваки Рикардијански уговор може бити и паметни уговор	Подобан је за конверзију у Рикардијански уговор кроз додатке правног текста
Читљивост	Паметни уговори су машински читљиви, али не нужно и читљиви људима	Рикардијански уговори су и машински читљиви и читљиви људима	Читљиви су само за људе

Код примене обе врсте уговора, паметних и рикардијанских, неизоставно се намеће питање јурисдикције. У том погледу, може се истаћи као значајна

³⁹ *How Are Ricardian Contracts Different From Smart Contracts?*
<https://learn.bybit.com/defi/how-are-ricardian-contracts-different-from-smart-contracts/>, датум посете: 15. 04. 2025.

⁴⁰ D. Koteskov, *Smart Vs. Ricardian Contracts: What's The Difference?*
<https://www.elinext.com/industries/financial/trends/smart-vs-ricardian-contracts/>, датум посете: 15. 04. 2025.

⁴¹ П. Цветковић, *Синтеза правног текста и програмског кода...*, 72.

CommonAccord иницијатива за стварање глобалних кодекса правног пословања кодификацијом и аутоматизацијом правних докумената, укључујући уговоре, дозволе, организационе документе и сагласности.⁴² Очекује се да ће постојати кодови за сваку јурисдикцију, на сваком језику. За међународно пословање и координацију постојаће најмање један „глобални“ код. У глобалној економији, уговори често прелазе границе између различитих правних система. Чак и кључни правни елементи неопходни за стварање уговора варирају. Критични део модела објекта је локализација за јурисдикцију. Избор права уговора ће утицати на његову суштину, стил и језик. У демонстрационим материјалима *CommonAccord*-а, надлежност је изабрана као основа за организовање уговора и других докумената.⁴³ Визија *CommonAccord*-а комбинује конвенционалне процесе израде уговора, веб развој и аутоматизацију пословних процеса, претварајући уговоре у кодификовани текст и слике, примерене потребама различите публике. Циљ је јавна сарадња отвореног кода за кодификоване уговоре које лако могу и људи и машине разумети, побољшати и деловати на основу њих.⁴⁴

VI ЗАКЉУЧАК

Да би се створила већа правна сигурност и постигло боље прихватање и имплементација паметних уговора, неопходно је најширој заједници пружити јасне и разумљиве информације о процедурама кроз које ће се развијати аутоматско извршење бенефиција и њихов обим, како би се избегле погрешне представе и предрасуде. Потребан је широк развој догматског истраживања да би се разумела ова питања која могу да обезбеде правну сигурност коју захтевају паметни уговори како би њихова употреба била добродошла. Правни систем дефинитивно није спреман да се суочи са новом динамиком развоја паметних уговора. Процес у коме ће законодавство реаговати на ове технолошке напретке захтева брзе реформе, које су због стихијског развоја технологије тешке за спровођење, а треба да одговоре на нерегулисана дигитална правна питања у области паметних уговора. Критеријум функционалне еквиваленције мора се имати у виду насупрот недискриминације ових облика дематеријализације уговора и морају се дати предлози за одговарајуће регулаторне оквире, уз озбиљност и техничку ригорозност. Притом, претерана или преурањена примена ригидних законских

⁴² Доступно на: <http://www.commonaccord.org/>, датум посете: 02. 03. 2025.

⁴³ Н. Наапио, J. Hazard, J. Wise *Contracts: Smart Contracts that Work for People and Machines*, 2017, доступно на: https://www.researchgate.net/publication/314263820_Wise_Contracts_Smart_Contracts_that_Work_for_People_and_Machines, датум посете: 30. 03. 2025.

⁴⁴ *Ibid.*, 7.

обавеза може да успори иновације и развој позитивних ефеката паметних уговора.

Актери правне заједнице у којој ће се развијати паметни уговори, треба да доприносе изградњи потпорних прописа са идејом и имплементацијом паметних *blockchain*, односно паметних електронских уговора, како би се остварила предност у смислу конкурентности за привлачност нових иновативних и едукативних пословних модела. Неопходне су специјализације у смислу правног инжењеринга, јер је евидентно да је двосмерни корпус знања у у овом тренутку недовољан да се спроведе адаптивна примена технологије у праву и обрнуто.

Паметни уговори и *blockchain* технологија имају значајан потенцијал захваљујући ефикасности, брзини, уштеди, следљивости и сигурности трансакција. Реално је питање да ли типска аутоматизација паметних уговора може да се примени у свим областима, као што то није могуће ни у стандардном правном окружењу. Међутим, имајући у виду колико се брзо развија вештачка интелигенција, очекивано је да ће у будућности комбинација са паметним уговорима моћи да значајно унапреди садашње мањкавости предикције мање и више комплексних правних ситуација. Реално је и претпоставити да ће паметни уговори имати отпор од стране садашњих посредника, јер њихово омасовљавање ће смањити обим пословања из тог сектора, али ће и створити шири пословни амбијент за који ће бити довољно времена за адаптацију.

Zoran Djorović*

SMART CONTRACTS AND THE APPLICATION OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY

Summary

The paper analyzes the concept of smart contracts, their origin, and application through blockchain technology as a concept of decentralized security and encryption. Within the cryptocurrency paradigm, blockchain is predominantly perceived as an information system for financial transactions; however, its use extends far beyond that, with legal transactions being a notable domain. Automated execution through incorporation into software code as a

* Business Development and Marketing Manager, Data Cloud Technology д.о.о. Kragujevac.

permanent blockchain record contributes to the reliability and non-repudiation of contracts without the involvement of intermediaries. The legal framework within which smart contracts operate remains largely unregulated, raising issues of jurisdiction and legal certainty. The author examines the implementation of smart contracts through the Ethereum blockchain platform, which enables their execution. Due to their permanent and immutable nature, smart contracts can achieve a higher degree of trust, yet they are more rigid to modifications compared to written contracts, posing a particular challenge in terms of the adaptability of programming languages. The paper includes a comparison between "standard" smart contracts and Ricardian contracts, driven by the need for flexibility and clarity in aligning executable code with the conventional language of contracts.

Keywords: *blockchain, smart contracts, Ricardian contracts, Ethereum.*

ПРИКАЗИ

Војислав Бачанин*

DOI: 10.46793/GP.1601.113B

**Дејан Поповић, Зоран Мирковић: ИСТОРИЈА ПРАВНОГ
ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ: 1945.-1971., Београд,
Правни факултет Универзитета у Београду,
Службени гласник, 2024.**

Рад примљен: 21. 09. 2025.

Рад прихваћен за објављивање: 23. 09. 2025.

Познати амерички романописац, Томас Клејтон Вулф, једном приликом је забележио да је за човека неопходно да прелиста бар пола библиотеке да би написао једну једину књигу. За писање овог, без претеривања би се могло рећи, монументалног дела, истраживање је природно морало ићи и даље, сликовито речено – све до скидања најситније архивске прашине, и то, не толико очекивано, и ван архиве Правног факултета у Београду. Аутори су се, за потребе овог вишегодишњег напора вредног дивљења, користили и грађом Државног архива Србије, Архива Југославије, Архива САНУ и Историјског архива Београда. Стога не би требало да зачуди што се на око хиљаду и по страница ове двотомне књиге нуди прегршт детаља који би могли побудити интересовање и задовољити знатижељу не само читаоца расположених да нешто сазнају о историји једне академске институције.

Уз предговор и закључна разматрања, дело је подељено на двадесет три одвојене целине. У првом тому, минуциозно су приказани кадровски развој и биографије наставника и сарадника. Други том књиге, пак, пружа осврте на остала значајна питања ове заједнице *universitas magistrorum et scholarium* на: студенте и правила студирања, њихово организовање, материјални положај и награде, наставне планове, програме и уџбенике, магистарске и докторске студије, факултетске органе, катедре и институте, библиотеку, факултетски часопис и његов секретаријат, финансијска и просторна питања, међународну и интерфакултетску сарадњу и оснивање других факултета у бившој Југославији којима је ова институција била *alma mater*. Структура ове књиге постављена је, тако, само унеколико слично структурама књига које су анализирале историју београдске правне школе током ранијих периода.¹

* Асистент Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, vbacanin@jura.kg.ac.rs.

¹ Вид. Љ. Кандић, Ј. Даниловић, *Историја Правног факултета : 1808-1905. Књ. 1*, Београд, 1997; Љ. Кандић, *Историја Правног факултета у Београду : 1905-1941. Књ. 2*,

Стил писања ове књиге јасан је, педантан и питак. Она је написана концизно и одговорно, без китњастих описа у похвалама или сувишног моралисања у неопходним осудама. Вредновање потврђених и доказаних чињеница најчешће се само препушта духовном капацитету читаоца, уз спорадичне, пажљиво и домишљато унете, ауторске коментаре. Веома су ретка и сведочења једног од писаца о разговорима са појединим професорима, и, као таква, ненаметљиво изнета у фуснотама. Ауторска скрупулозност, јасна критичка дистанца и прилично успела претензија да се трезвено избегне искушење уношења личног и приватног управо је оно што додатно чини књигу капиталном и хвале вредном и што засигурно спречава могуће предрасуде да се пред читаоцима налази само још једна публикација о „анатомији чистке“ у „жутој кући“.²

Препоруке за читање овог штива могу се упутити и намернику који никада није ни прошетао поред Правног факултета у Београду, али је заинтересован за продубљење и слојевитије познавање политичке историје тадашње Југославије, будући да се међу њеним корицама могу прочитати и учитати значајни проблеми са којима се суочавало то социјалистичко друштво. Непочинства која су била плод политичких прогона и чистки, а која су овде доследно и веродостојно приказана, само су један део тог мозаика. Са друге стране, изнети сегменти записника са факултетских седница као и бројне контроверзне „партијске карактеристике“ наставника, најчешће писане од стране њихових тадашњих и/или будућих колега, могу побудити пажњу и пасионираним љубитељима, касније, само кулоарских анегдота.³

Премда ово дело од прве до последње странице одише духом тзв. „факултетског патриотизма“, опет, пажљивом читаоцу такође чини видљивим и ону тишу и мрачнију страну академске заједнице која, сведоци смо, нарочито

т. 1, Београд, 2002; Љ. Кандић, *Историја Правног факултета у Београду : 1905-1941. Књ. 2*, т. 2, Београд, 2002; Љ. Кандић, *Историја Правног факултета у Београду : 1941-1945. Књ. 3*, Београд, 2005.

² Вид. М. Младеновић, *Жута кућа*, Београд, 1985; К. Чавошки, *Анатомија једне чистке : изгон са Правног факултета у Београду 1973-1975*, Београд, 2013.

³ „Читалац (...) сазнаје, из педантно записаних и у архиву сачуваних излагања многих професора, ко је кога нападао, како и којом аргументацијом, како се ко бранио, пркосно или повлађујући нападачу, ко се с ким и на који начин солидарисао, а ко је био индиферентан – ко је, не толико префињеним речником исказано, гледао своја посла“ (Б. Беговић, *Дејан Поповић, Зоран Мирковић, Историја Правног факултета у Београду 1945-1971, Београд, Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, 2024, 1419 : приказ*, *Историја 20. века*, бр. 1, 2025, 258). Из наведених партијских карактеристика може се, илустрације ради, сазнати – ко је од професора, према мишљењу творца тих и таквих „карактеристика“, био „детињаст, ташт и разметљив“, ко „непоправљиви непријатељ“, ко „типичан београдски денди“, ко је „много пио па га је то ометало у било каквом озбиљнијем раду“, а ко је променио своје ставове „услед женидбе са напредном студенткињом“.

може постати чујна и белодана у горким „вуненим временима“. Срж и костур ове књиге, као уосталом и сваке, не само академске заједнице, чине приче о њеним људима. Људима овде осликаним, како је већ згодно приметио један од рецензената, „бројним тоналитетима сиве – од оне која се приближава снежнобелој, до оне која тежи црној ноћи без месечине и звезда на видику“⁴.

Напослетку, намеће се неодолјив утисак да смо извесно добили књигу којој ће старији, искуснији професори моћи да се препусте као својеврсној лепој књижевности са заиста постојећим актерима; док ће они млађи, на почетку своје академске каријере, на њеним страницама моћи да пронађу бројне скривене поруке, поуке и наравоученија. Јер, послужићемо се речима аутора, „разлике у људским карактерима нису нестале него су се, на неки начин, у следећим генерацијама репродуковале, а од тога како се друштво буде развијало зависиће ко ће однети превагу и у академском животу.“⁵

⁴ *Ibid.*

⁵ Д. Поповић, З. Мирковић, *Историја Правног факултета у Београду 1945-1971 : први том*, Београд, 2024, 568.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

НАУЧНИ И СТРУЧНИ ЧЛАНЦИ

Научни и стручни чланци могу се објавити на српском (ћирилица), енглеском, немачком, француском, руском и другим иностраним језицима. Аутори који своје радове доставе на српском језику дужни су да на почетку рада напишу апстракт, обима до 250 речи, и од пет до десет кључних речи, а на крају рада резиме, обима до 1/10 дужине чланка, и исти број кључних речи на енглеском језику. Аутори који своје радове доставе на страним језицима дужни су да на почетку рада напишу апстракт, обима до 250 речи, и пет кључних речи, а на крају рада резиме, обима до 2/10 дужине чланка, и исти број кључних речи, који ће бити објављени на српском језику. Превод резимеа и кључних речи на српски језик обезбеђује Редакција часописа..

Аутори су дужни да, поред свог имена и презимена, наведу назив установе у којој је аутор стално запослен, као и своју контакт адресу, која укључује и е-адресу.

Обим научних и стручних чланака је ограничен по правилу на један ауторски табак. У изузетним случајевима, редакција може одлучити да се прихвате и обимнији радови.

Редакција прима искључиво необјављене радове (научне и стручне чланке) који подлежу двострукој анонимној рецензији и класификацији у складу са Типологијом докумената/дела за вођење библиографија у систему COBBIS. Радови који су прихваћени за објављивање или су већ објављени у „Гласнику права“, аутор може објавити у другим публикацијама, али само уз допуштење Редакције и уз јасну назнаку о њиховом објављивању у „Гласнику права“. Ако је чланак, пре објављивања у „Гласнику права“, био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе се наводи у посебној напомени на дну прве странице чланка.

Радови аутора морају бити достављени у WORD, Times New Roman, фонт 12 (фусноте 11), проред 1,5 (фусноте 1), величина стране А4, лева и десна маргина 3цм и горња и доња маргина 2,5цм.

Радови морају бити структурирани на следећи начин :

I, II, III, итд.

A, B, C итд. односно A, B, V, итд.

1., 2., 3.,

a), б), ц) итд. односно а), б), в) итд.

Наслов рада и поднаслови се пишу на средини.

ОСТАЛИ ПРИЛОЗИ

Остали прилози (семинарски радови, избор судских одлука, прикази књига итд.) могу се, такође, објавити на било ком од горе наведених језика и морају бити достављени у WORD, Times New Roman, фонт 12, 1,5 проред.

Редакција задржава право да достављене прилоге (научне и стручне чланке и остале прилоге) прилагођава општим правилима уређивања часописа и стандардима српског језика.

Радови се могу доставити у електронском облику на CD на адресу уредништва или на мејл адресу уредништва (укључујући и адресе главног и одговорног уредника и секретара уредништва).

ПРАВИЛА ЦИТИРАЊА

1. Књиге

Прво слово имена, презиме аутора, наслов књиге (*italic*), место и година издања, број странице (без скраћенице стр.). Пример: Н. Ђорђевић, *Практикум за облигационо право*, Крагујевац, 2002, 22.

Уколико се у књизи помиње више места издања, наводе се прва два раздвојена цртицом. Пример: F. Bydliniski, *Juristische Methodenlehre*, Wien-New York, 1991, 55.

2. Часописи (чланци)

Прво слово имена, презиме аутора, наслов чланка, број часописа, година часописа, број странице. Пример: Ј. Радишић, *Нацрт кодекса лекарске етике Србије*, Правни живот бр. 9, 2003, 222.

3. Текстови из зборника радова

Прво слово имена, презиме аутора, наслов текста, у: наслов зборника (ур. име уредника), место и година издања, број странице. Пример: С. Ђорђевић, *Приватноправни односи са елементом иностраности и интернет*, у: Слободе и права човека и грађанина у концепту новог законодавства Републике Србије (ур. С. Бејатовић), књ. 2, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац 2003, 261.

4. Електронски текстови

Прво слово имена, презиме аутора, наслов текста (веб странице), УРЛ, датум посете (дан, месец и година). Пример: K. Boele-Woelki, *Internet und IPR*:

Wo geht jemand ins Netz?, <http://cui.unige.ch/~billard/ipilec/BOELED1.HTM>, датум посете: 14. 02. 2002.

5. Нормативни акти

Назив правног акта, назив гласила у коме је објављен, број и година објављивања. Ако ће се наведени пропис цитирати и касније, приликом првог помињања у загради се наводи његова скраћеница под којом ће се даље појављивати. Пример: Закон о парничним поступку (ЗИП), *Службени гласник РС*, бр. 125/04.

6. Судска пракса

Врста одлуке и назив суда, број одлуке, датум (дан, месец, година) доношења, назив публикације у којој је објављена, и број странице у публикацији. Пример: Решење Окружног суда у Београду, Гж. 1782/04, Избор судске праксе, 2/2005, 62). Ако одлука није објављена, потребно је то и назначити. Пример: Решење Окружног суда у Београду, Гж. 1782/04, необјављено.

7. Остала правила

1. Уколико постоји више аутора књиге или чланка, њихова имена се раздвајају зарезом. Пример: С. Ђорђевић, В. Станковић, *Облигационо право*, Београд, 1987. Када књига има више од три аутора, наводи се прво слово имена и презиме првог аутора, уз додавање скраћенице *et al.* (*et alia*). Пример, Т. Варади *et al.*, *Међународно приватно право*, Београд, 2008.

2. Када се цитира више тачно одређених страница, оне се раздвајају цртицом, а када се цитира више страна које се не одређују тачно, после навођења броја прве странице додају се речи „и даље“. Пример: Н. Ђурђевић, *Практикум за облигационо право*, Крагујевац, 2002, 22-27. Пример: Ј. Радишић, *Нацрт кодекса лекарске етике Србије*, Правни живот бр. 9, 2003, 222 и даље.

3. Код поновљеног цитирања текста одређеног аутора, после првог слова имена и презимена аутора, следи, уместо наслова текста, скраћеница *op.cit.*, после које следи број странице. Пример: Ј. Радишић, *op.cit.*, 222.

4. Ако се цитира исто дело и иста страница као и у претходној фусноти (узастопно) користи се само скраћеница *Ibid.* А ако се цитира текст дела, наведеног у претходној фусноти, који се налази на различитој страници, после *Ibid.* назначује се број странице (пример: *Ibid.*, 55.).

5. За „видети“ се користи скраћеница „Вид.“, а за „Упоредити“ скраћеница „Уп.“

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34

ГЛАСНИК права = Herald of Law : часопис из области права и
сродних друштвених наука / главни и одговорни уредник Нина Планојевић.
- Књ. 1, св. 3 (1992)-1997, књ. 6 ; 2016, br. 1-2 ; Год. 8, бр. 1 (2017)- . -
Крагујевац : Правни факултет, 1992-1997 ; 2016 ; 2017- (Крагујевац :
Графопромет)
. - 24 cm

Полугодишње. - Је наставак: Гласник Правног факултета у Крагујевцу =
ISSN 0351-2207. - Друго издање на другом медијуму: Гласник права
(Online) = ISSN 1821-4630
ISSN 1450-8176 = Гласник права
COBISS.SR-ID 65313282